

**ÓZBEKISTAN RESRUBLIKASÍ JOQARÍ HÁM ORTA ARNAWLÍ
BILIMLENDIRIW MINISTRILIGI**

BAS ILIMIY-METODIKALÍQ ORAYÍ

**QARAQALPAQ MÁMLEKETLIK UNIVERSITETI JANÍNDAGÍ
PEDAGOG KADRLARDÍ QAYTA TAYARLAW HÁM OLARDÍN
QÁNIGELIGIN JETILISTIRIW AYMAQLÍQ ORAYÍ**

**«FILOLOGIYALÍQ IZERTLEWLERDE SISTEMALÍ ANALIZ»
MODULÍ BOYÍNSHA**

OQÍW METODIKALÍQ KOMPLEKS

Nókis – 2018

**Bul oqıw-metodikalıq kompleks Joqarı hám orta arnawlı bilim ministrliginiń 2018 jıl «__»-
_____dag'i ___-sanlı buyırığı menen tastıyqlanǵan oqıw reje hám dástúr tiykarında
tayarlandı.**

Dúziwshi:

prof. M.Qudaybergenov

Pıkir bildiriwshi:

prof. Q.Jarimbetov

**Oqıw-metodikalıq kompleks QQMU dın 2018-jıl «__»- _____dagı _-sanlı qararı menen
baspǵa usınıldı**

MAZMUNÍ

JUMÍS BAĞDARLAMA	4
LEKCÍYA TEKSTLERÍ	10
1-tema: Jeneva lingvistikalıq mektebi. Ferdinand de sosyur	10
2-tema: Praga lingvistikalıq krujogı. V.Matezius tiykarın salıwshı. funkcional lingvistika. Praga lingvistikalıq do'geregi	33
3-tema: Deskriptiv lingvistikadağı morfema túsiniğı	39
4-tema: Alisher Nawayının' «Muhokamatu-l lug'atayn» miynetini	50
ÓZ BETÍNSHE TAPSÍRMALARÍ	58
ASSÍSMEN TAPSÍRMALARÍ	60
QADAĞALAW SORAWLARÍ	81
GLOSSARÍY	83
ÁDEBIYATLAR DIZIMI	90

JUMÍS BAĞDARLAMA

Moduldiń maqseti. Filologiyalıq izertlewlerde sistemalı analiz pa`ni qa`nigelik pa`nler kompleksine tiyisli bolıp, joqarı oqıw orınları professor-oqıtıwshılarına «Til bilimine kirispe», «Til tariyxı» ha`m sog`an uqsas pa`nlerdi tabıslı o`zlestiriwi ushın za`ru`r bolatug`ın tayanış bilimlerdi beredi.

Wazıypaları. Joqarı oqıw orınlarında qaraqalpaq tili pánin oqıtıw barısında filologiyalıq tálimin oqıtıwdaǵı jetiskenlikler, lekciya, seminar, ámeliy sabaqlardı oqıtıwdıń interaktiv metodları, bul metodlar arqalı studentlerdiń ilimiy bilimlerdi tereń hám sanalı ózlestiriwine erisiwin támiyinlewden ibarat;

-Ózbekstan Respubikasınıń Bilimlendiriw haqqındaǵı nızamı, Kadrlar tayarlawdıń milliy baǵdarlaması hám qaraqalpaq ádebiyatın oqıtıwda metodologiya hám metod máseleleri, oqıtıw metodların klassifikaciyalaw, filologiyalıq tálimin oqıtıwda axborot resursların durıs tanlaw;

Filologiyalıq tálimin oqıtıwda qollanılatusın metodlar. Lekciya, seminar, ámeliy sabaqlardı ótkeriwde qollanılatusın metodlar sabaqlardıń texnologiyalıq kartaların dúziw. Óz betinshe jumıslardı shólkemlestiriw;.

Modul boyınsha pedagog tómendegi bilim, kónlikpe hám talaplarǵa iye bolıwı kerek:

- elektron axborot tálimi resursları haqqında túsiniq
- internet tálimi resursları haqqında
- aralıqtan oqıtıwda elektron tálimi resursların jaratıw
- filologiyalıq tálimiına tiyisli ilimiy bazanı tarmaqlarda sáwlelendiriw
- axborot-kommunikaciya texnologiyaları hám olardı kórkem shıǵarmalardı úyreniwde qollanıw pedagogtıń jeke hám kásiplik xızmet túrleri haqqında túsiniqlerge iye bolıwı;
 - pedagogtıń jeke hám kásiplik xızmetindegi axborot maydanın joybarlaw metod hám úskeneleri haqqında túsiniǵın rawajlandırıw;
 - kásiplik xızmette tekstti redaktorlaw, elektron kesteler menen isley alıw;
 - elektron formattaǵı oqıw materialların jaratıw;
 - tálim processı hám ilimiy izleniwlerde Ínternetten paydalanıw;
 - pedagogikalıq dástúriy hám axborot-kommunikaciya texnologiyaların kásiplik xızmette qollay alıw;
 - joqarı oqıw orınlarında elektron tálim imkaniyatların ashıp beriw.

Moduldiń joqarı tálimdegi wornı

Joqarı oqıw orınları oqıtıwshılarınıń qánigelik pándi oqıtıw barısında filologiyalıq tálimiin axborot texnologiyaları menen oqıtıwdıń jańa metod hám usılları boyınsha maǵlıwmat alıwǵa yie boladı. Filologiyalıq tálimiin oqıtıwdıń metodologiyası, oqıtıw metodları boyınsha ilimiy teoriyalıq bilim beriw, tıńlawshılarda oqıtıwdıń jańa pedagogikalıq texnologiyaları boyınsha bilim hám kónlikpelerdi jetilistiriw

LEKCIYA-TRENING SABAQLARININ TEMALARI

№	Modul temalari	Hámmesu	Tınlawshınıń jıqıw júklemesi, saat			
			Auditoriya oqıw júklemesi			Óz betin she tálim
			Sonnan			
			Teoriya	Ámeliy shunıgıw		
1.	Jeneva lingvistikalıq mektebi. Ferdinand de sossyur	2		2	2	
2.	Praga lingvistikalıq krujogi. V.Matezius tiykarin salıwshi. funkcional lingvistika.	2		2	2	
3.	Deskriptiv lingvistikadaǵı morfema túsinigi	2			2	
4.	Alisher Nawayının' «Muhokamatu-l lug'atayn» miyneti	2			2	2
	Жами:	12		4	8	2

1-Tema: Jeneva lingvistikalıq mektebi. Ferdinand de Sossyur

Jeneva lingvistikalıq mektebi Jeneva universitetinde qalıplesken tildi izertlei dástırleri tiykarında payda boldı. Bul termin 1908-jıldan baslap qollanıla basladı. Bul mekteptiń payda bolıında Ferdinand de Sossyurdıń lingvistikalıq kóz-qarasları tiykarǵı orında turadı. Bul mektep wákilleri til sisteması mashqalaları, tildiń áhmiyeti, sintagma, til hám sJylei háreketinde individuallıq hám sociallıq qubılıslardıń Jz-ara qarım qatnası, diaxroniya hám sinxroniya, til menen oylaidıń qatnası, semiologiya, semantika, frazeologiya, sintaksis, stilistika mashqalaların izertleydi. Alber Sesheniń 1927-jılı járiyalanǵan «Ulıma lingvistikalıq Jeneva mektebi» maqalası bul mekteptiń lingvistikalıq kóz-qaraslarınıń deklaraciyası esaplanadı.

Ferdinand-de-Sossyur (1857-1913) til bilimindegi Jeneva lingvistikalıq mektebiniń tiykarın salıwshı esaplanadı. Onı XX ásir lingvistikasınıń atası dep ataw jaǵdayları da ushırasadı. Sebebi Ferdinand-de-Sossyur táliymatındaǵı ideyalar XX

ásirdegi gumanitar oy pikirdiń rawajlanıwına, til biliminde strukturalizm aǵımınıń payda bolıwına tásir jasadı.

2- Tema. Praga lingvistikalıq krujogi. V.Matezius tiykarin salıwshi.

funkcional lingvistika.

Praga lingvistikalıq dógeregi 1926-jılı belgili chex ilimpazı V.Mateziustıń (1882-1945) baslaması menen shólkemlesti. Vilem Matezius chexiyalı tilshi, Pragadaǵı Karlov universiteti professorı, inglis tili boyınsha qánige. Praga lingvistikalıq dógereginiń tiykarin salıwshı. Til sistemasın izertlewde tiykarǵı dıqqattı sinxroniyalıq aspektke awdarǵan. Tildi izertlewde sinxroniyalıq qatnastıń áhmiyetin óziniń 1941-jıl járiyalanǵan «Tillik qublıslardıń potenciallıǵı tuwralı» miynetinde bayanlaǵan. Til biliminde gáptiń aktual aǵzaları teoriyasın usındı. Bul teoriya boyınsha sówlewshiniń niyetine baylanıslı gáp aǵzaları ekige: salıstırmalı belgili hám jańa bólimlerge bólinedi. Onıń maqalaları 1947-jılı járiyalanǵan «Chex hám ulıwma til bilimi» kitabında berildi.

Slavyan hám german filologiyası boyınsha kórnekli ilimpazlar B.Trnka, B.Gavranek, Ya.Mukarjovskiy, Y.Vaxek, V.Skalichka, L.Novax, N.S.Trubeckoy, R.O.Yakobson h.t.b. bul dógerectiń aǵzaları boldı.

Praga lingvistikalıq krujogi aǵzalarınıń teoriyalıq kóz qaraları 1929-jılı Pragada ótkerilgen slavistlerdiń xalıqaralıq sezinde bayan etildi.

Praga lingvistikalıq koncepciyasın tillik faktlerdi izertlewde induktiv metod, atomizm, tariyxıylıqtı baslı orınǵa qoyǵan mladogrammatizmge qarsı qoydı. Praga lingvistikalıq dógeregi wákilleri jas grammatistlerdiń koncepciyaların tolıq biykarlamaydı. V.Matezius «Calıstırmalı fonologiyanıń wazıypaları» maqalasında «Funkcional hám struktural til bilimi jas grammatistler mektebiniń tolıq huqıqlı miyrasxorları esaplanadı», - dep jazdı¹. Jas grammatistlerden ózgesheligi, jas grammatistler tildiń rawajlanıwınıń dáslepki basqıshların izertlewdi áhmiyetli dep esaplasa, Praga lingvistikalıq dógeregi wákilleri tillerdi sinxroniyalıq baǵdarda izertlewdi usınadı. Jas grammatistler mektebinde salıstırmalı metod penen

genetikaliq jaqтан tuwısqan tiller izertlengen bolsa, bul funksional lingvistikada tuwısqan emes tillerde salıstırıldı.

3-Tema: Deskriptiv lingvistikadağı morfema túsiniđi

Morfologiyalıq analizlewdiń teoriiyası, metodikası eam texnikası Yudjin Nayd, Zelling Xarris, Charlz Xokket, Bernard Blok miynetlerinde bayanlangan. Yudjin Nayd «Morfologiya sozlerdi izertleydi»-dep jazadı. Leonard Blumfild, B.Blok, Dj.Treyger, Ch.Xokkettiń miynetlerinde «morfologiya» termini arqalı sozdiń qurılısın izertlew túsiniledi. Biraq ta soz izertlew, analizlewdiń baslangısh noqatı sıpatında túsiniledi, al tildi bayanlaw, uyreniwde morf, morfema termini jumsaladı. Soz lingvistikalıq izertlewdiń birligi sıpatında tan alınbaydı.

Lingvistikalıq tańbalar, olardıń shegaraları, olardıń dizbeklesiw eam qollanıw normaları sıyaqlı teoriyalıq mashqalalar bul mektep wakilleri tarepinen tek morfemağa baylanıslı jumsaladı.

Is juzinde tek sozdiń qurılısı emes, soz dizbegi, gaplerdiń qurılısı da morfemalar tiykarında analizlenedi, yađniy morfema amerika deskriptivizm ađımındağı lingvistikalıq analizlewdiń oraylıq eam tiykarğı birligi esaplanadı. Sonlıqtanda morfema olar tarepinen keń eam tereń turde uyrenilgen.

4-Tema: Alisher Nawayıńnıń «Muhokamatu-l lug’atayn» miyneti

Ullı oyshıl Alisher Nawayıńnıń «Muhokamatu-l-lug’atayn» («Eki tildiń sawbeti») miyneti 1499-jılı jazılğan. Ol bul miynetin jigitlik tuyđıları yosh urıp turğan jılları emes, al omiriniń sońğı payıtlarında bay turmıslıq tajiriybe toplağan, omir bađınıń miyweleri pisip jetilisip, kamillikke erisken dawirinde doretken. «Muhokamatu-l-lug’atayn» miynetiniń tort qol jazba nusqası saqlanğan:

1. Nusqalardan birinshisi Stambuldağı Topqapı sarayı muzeyi Ravan kitapxanasında 808 shifrı menen saqlanatuğın Nawayı shığarmaları toplamnıń 774-781 betlerinen orın alğan. Bul qol jazba 1697-jılı koshirilgen.

2. Bul miynettiń jáne bir nusqası Stambuldaǵı Sulaymaniya kitapxanasınıń Fatih bóliminde 4056 shıfır menen saqlanatuǵın Nawayı shıǵarmaları toplamınan orın alǵan.

3. Parij nusqası. Bul nusqa Parij milliy kitapxanasında saqlanatuǵın (Suppe.Turc.316-317 sanlı qol jazba) Nawayı shıǵarmaları toplamınan orın alǵan. Qol jazba 1526-1527 jılları kóshirilgen.

4. Bul miynettiń jáne bir nusqası Budapeshtte saqlanadı. «Muhokamatu-l-luǵatayn» birinshi mártebe 1841-jılı Parijde M.Katremer tárepinen járiyalanadı. 1882-jılı Baqsha sarayda I.Gaspiralı tárepinen, 1895-jılı Stambulda Ahmed Javdet ulı tárepinen baspaǵa tayarlanıp járiyalandı. 1917-jılı Qoqandta tasbaspa usılında basılıp shıqtı. Bunnan soń ózbek alımı Parso Shamsiev bul miynetti 1940, 1948, 1967-jılları Tashkentte úsh mártebe járiyaladı. 1940-jılı latin álipbesinde járiyalanǵan. Bul baspaǵa miynettiń Parij nusqası tiykar etip alınǵan. 1948, 1967-jıllarda kirill jazıwında járiyalandı. Bul miynet Ashxabad, Urumchi qalalarında da járiyalanǵan. 1996-jılı bul miynet Ankarada Túrki tili qurımı tárepinen járiyalandı. 2000-jılı Tashkentte jáne bir mártebe O'zbekistan qaharmanı Suyima Ganievanın baspaǵa tayarlawında Nawayı shıǵarmalarınıń on altınshı tomında jariyalandı.

LEKCÍYA TEKSTLERÍ

1-tema: Jeneva lingvistikalıq mektebi. Ferdinand de Sossyur

Jobası:

1. F.de Sossyurdıń lingvistikalıq koncepciyası
2. Tildiń qurılısı, materiallıq dúzilisi
3. Tildiń tańbalıq sıpatı.
4. Til hám sóylew

Tayansh sózler: *diaxroniya, sinxroniya, abstrakt modeller, tańbalar sisteması, tildiń sistemalıq qurılısı, ishki hám sırtqı lingvistika*

1.1. F.de Sossyurdıń lingvistikalıq koncepciyası

Jeneva lingvistikalıq mektebi Jeneva universitetinde qalıplesken tildi izertlei dWstřleri tiykarında payda boldı. Bul termin 1908-jıldan baslap qollanıla basladı. Bul mekteptiń payda bolıında Ferdinand de Sossyurdıń lingvistikalıq kóz-qarasları tiykarǵı orında turadı. Bul mektep wákilleri til sisteması mashqalaları, tildiń áhmiyeti, sintagma, til hám sóylew háreketinde individuallıq hám sociallıq qubılıslardıń Jz-ara qarım qatnası, diaxroniya hám sinxroniya, til menen oylaidıń qatnası, semiologiya, semantika, frazeologiya, sintaksis, stilistika mashqalaların izertleydi. Alber Sesheniń 1927-jılı járiyalanǵan «Ulıma lingvistikalıq Jeneva mektebi» maqalası bul mekteptiń lingvistikalıq kóz-qaraslarınıń deklaraciyası esaplanadı.

Ferdinand-de-Sossyur (1857-1913) til bilimindegi Jeneva lingvistikalıq mektebiniń tiykarın salıwshı esaplanadı. Onı XX ásir lingvistikasınıń atası dep ataw jaǵdayları da ushırasadı. Sebebi Ferdinand-de-Sossyur táliymatındaǵı ideyalar XX ásirdegi gumanitar oy pikirdiń rawajlanıwına, til biliminde strukturalizm aǵımınıń payda bolıwına tásir jasadı.

Ol usınǵan ideyalar, bildirgen pikirleri tek lingvistikalıq mekteptiń sheńberi menen sheklenbeytuǵınlıǵı sebepli onıń atı menen «jámiyetlik ilimlerde sossyuriantlıq» termini de qáliplesken.

Solay etip F. de Sossyur táliymatı-til haqqındaǵı ilimniń bunnan keyingi dáwirlerde rawajlanıwına kúshli tásir jasaǵan til bilimindegi ayrıqsha qubılıslardıń biri.

Ol 1857-jılı 26-noyabrde Jeneva qalasında tuwıldı. Germaniyada Leypcig universitetinde oqıdı.

Bul universitette ol jas grammatistler aǵımınıń kórnekli wákilleri A.Leskin, G.Ostgof hám Karl Brugmanlardıń lekciyaların tuńladı. Ol Leypcig universitetiniń studenti waqtında 21-jasında «Hind-evropa tillerindegi eski dawıslılar sisteması boyınsha memuar» miynetin járiyaladı.

Bul miynette tilge strukturalıq qatnas jasaw kózge taslanadı. Sossyur hind-evropa ata tilinde qollanılǵan, biraq, hind-evropa tilleriniń kelesi rawajlanıw basqıshlarında qollanıwdan shıqqan dawıslılar bolǵanlıǵı tuwralı gipotezanı usındı. Onıń qaldıqların hind-evropa tillerindegi túbir morfemalarındaǵı dawıslılardıń sáykesligin izertlew tiykarında anıqlaw múmkin, -dep jazadı. Onıń bul ideyası aradan eliw jıl ótkennen keyin Kurilovich tárepinen xett tili materialları tiykarında tastıyqlanıwın taptı. áne usınnan keyin hind-evropa til biliminde Sossyurdıń ideyaları tiykarındaǵı Laringal gipotezaniń tárepedarları kóbeye basladı.

Onıń atı atalǵan jumısı óziniń ilimiy áhmiyetin búgingi kúнге shekem joǵaltqan joq. Ol til biliminde hind-evropa tilleriniń vokalizmin izertlewde úlken xızmet atqaradı hám salıstırmalı-tariyxıy metodtıń jetilisiwine tásir jasadı.

Ol dáslep Parij universitetinde lekciyalar oqıdı, bul jerde onıń shákirtleri Antuan Meye, Jozef Vandriesler boldı. 1891-jıldan baslap tuwılǵan qalasında Jeneva universitetinde isledi. 1896-jılı hind-evropa til bilimi hám sanskrit tili kafedrasınıń professorı boldı, 1907-jıldan baslap ulıwma lingvistika kafedrasın basqardı. 1894-1896- jılları jazılǵan litov tilindegi akcentuaciya boyınsha miynetinde litov hám

slavyan tillerindegi pát hám intonaciyanıń óz-ara baylanısı tuwralı nızamdı F.F.Fortunatov penen derlik bir waqıtta anıqladı.

Ferdinand-de Sossyurdıń miynetleri de F.F. Fortunatov sıyaqlı kóziniń tiri waqtında az járiyalandı. ¼aytı bolǵannan keyin 600 bet kólemindegi bir tomıq miyneri Jeneva qalasında 1922-járiyalandı.

1906-1912-jılları F.de Sossyur Jeneva universitetinde tildiń ulıwma teoriiyası kursı boyınsha úsh cikl lekciyalar oqıdı. Hár bir cikldaǵı lekciyaları birin-biri tolıktırıp baradı. Onıń bul miyneri de qaytı bolǵannan keyin eki shákirti A. Seshe hám Sh.Balli tárepinen 1916-jılı «Ulıwma lingvistika kursı» atamasında járiyalandı. 1931-jılı nemis tilindegi awdarması («Grundfragen der allgemeinen-Sprachwissenschaft»), 1933-jılı R. Shordıń redakciyalawında orıs tilinde «Ulıwma lingvistika kursı» atamasında járiyalandı.

F. de Sossyurdıń lingvistikalıq teoriiyasınıń filosofiyalıq tiykarı O.Konttıń pozitivizmi, E. Dyurkgeymniń sociologiyalıq táliymatı bolıp tabıladı. Dyurkgeymniń sociologiyalıq táliymatı menen F.de Sossyurdıń lingvistikalıq koncepciyalarındaǵı ayırım kóz qaralar tıp-tiykarınan sáykes keledi.

Ishki lingvistikada F. de Sossyur til (langue), sóylew (parole) hám sóylew xızmetin (langage) bir-birinen ajratıp qaraydı. Sóylew xızmeti kóp qırılı bolıp fizika, fiziologiya hám psixika menen baylanısadı.

Sóylew individual qubılıs, al til jámaáatıń sóylew xızmetiniń sociallıq ónimi. Ol til bilimin sırtqı lingvistika hám ishki lingvistika dep bólip qaraydı. Sırtqı lingvistikada tildiń jámiyetlik hám tariyxıy jaǵdaylarına baylanıslı rawajlanıwı úyreniledi. Tildiń jasawınıń geografiyalıq, ekonomikalıq, tariyxıy hám basqa da sırtqı jaǵdayların izertleydi. Ishki lingvistikada til birlikleri, olardıń qarım-qatnası úyreniledi. Til mexanizminiń qurılısın sırtqı tásirlerden gárezsiz immament baǵdarda úyreniwdi usınadı.

Jáne de F. de Sossyur tildi úyreniwdi eki aspektke ajratadı. Birinshisi diaxroniyalıq, tariyxıy yamasa dinamikalıq aspekt, ekinshisi sinxroniyalıq aspekt. Bul eki aspektti ol tek gána ajratıp qoymaydı, al bir-birine qarama-qarsı qoyadı.

Sonday-aq, F. de Sossyur tildi tañbalar sisteması sıpatında qaraydı. F. de Sossyur til bilimindegi kóplegen problemalardı kóterip shıqtı, tildiń ózine tán ózgesheligin tereń túsiniwge tásir jasaytuǵın tildi izertlewdegi áhmiyetli aspektlerdi anıqladı.

Jámiiyet turmısındaǵı tañbalardıń xızmetin úyrenetuǵın ilim. Ol bizge tañbalardıń atqaratuǵın xızmetin hám qanday nızamlar arqalı basqarılatuǵının anıqlawǵa járdem beredi. F. de Sossyurdıń pikirinshe, «Semiologiya-sociallıq psixologiyanıń bólimi sıpatında úyreniliwi zárúr. Onıń ornın anıqlaw psixologtıń wazıypası-dep kórsetedi. Tilshiniń wazıypası ayrıqsha túrdegi tañbalar sisteması sıpatında tildi úyreniw. Sebebi til tañbalar sistemasınıń bir túri, sonlıqtan lingvistika semiologiyanıń bir tarawı sıpatında qaraladı.

F. de Sossyur kóp sanlı talantlı shákirtlerdi tárbiyaladı, olar úsh toparǵa bólinedi, olardıń ishinde Sh. Ballı, A.Seshelar² F. de Sossyurdıń lingvistikalıq koncepciyaların qatań bassılıqqa alıp, onıń dástúrlerin dawam etti.

Ekinshi topardaǵı shákirtleri- F.de Sossyurdıń táliymatındaǵı sociologiyalıq elementlerdi bassılıqqa alıp, onı salıstırmalı-tariyxıy til biliminiń principleri menen birlestirgen ilimpazlar bolıp tabıladı. Olar A. Meye, J. Vandries, E. Venvenist h.t.b.

°shinshi topardaǵı ilimpazlar strukturalizm aǵımınıń hár qıylı jónelislerine kiretuǵın ilimpazlar bolıp, olar ózleriniń lingvistikalıq táliymatların qalıplestiriwde F.de Sossyurdıń ayırım ideyaların bassılıqqa aladı. Bunday ilimpazlardıń qatarına V. Brendal hám Luy Elmslevlerdi kirgiziwge boladı. Onıń shákirtleri tárepinen F.de Sossyur atındaǵı ilimiy dJgerек shJlkemlestirildi hám 1941-jıldan baslap «Cahiers F.de Saussures» jurnalın jWriyalay basladı.

F. de Sossyurdıń lingvistikalıq koncepciyasındaǵı tiykarǵı jańalıqlar tómendegilerden ibarat:

1. Sossyur tildiń tañbalıq sıpatta ekenligin, tañbalar sisteması ekenligin, al sóylew usı sistemanıń iske asıw procesi ekenligin kórsetip til menen sóylewdi bir-birinen ajıratıp qaraydı.

² А.Сешэ. Общая лингвистика и вопросы французского языка.- М., 1955.

2. Til hám sóylew-sóylew xızmetiniń eki komponenti sıpatında onıń quramına kiredi. Til-bul qurılıs, baylanıslardıń abstrakt sisteması, sóylew-tildiń materiallıq tárepi.

3. Tildiń qurılısı-materiallıq dúzilisin úyreniwge járdem beretuǵın barlıq abstrakt modeller tiykarında, funkcional nızamlar sisteması arqalı úyrenilip barıladı.

4. Sossyur til biliminde sinxroniya menen diaxroniyanı principial túrde ajratadı. Sinxroniyaǵa tiykarǵı dıqqattı awdaradı. Sinxroniya menen diaxroniyanı bir-birinen ajratıp, sinxroniyaǵa tiykarǵı dıqqattı awdarǵanı menen olardıń óz-ara tıǵız baylanıslı ekenligin, olardıń birewin tańlaw izertlew obektiniń baǵdarına hám aldına qoyılǵan wazıypalarǵa baylanıslı ekenligin atap kórsetedi.

5. Sossyur sinxroniyada baslı dıqqattı til sistemasına awdaradı.

6. Sóylew xızmetin anıqlawda eki tiptegi qatnas bolatuǵının kórsetedi: a) asociativlik yamasa paradigmatalıq; b) sintagmatikalıq, yaǵnıy sóylew shınjırındaǵı elementlerdiń izbe-iz ornalasıw qatnası.

7. Sistema onıń quramına kiretuǵın aǵzalardıń bir-birine qarama-qarsı qoyılıwına tiykarlanadı. Sossyurdıń pikirinshe, til konkret til birlikleriniń tolıq bir-birine qarama-qarsı qoyılıwına tiykarlangan sistema bolıp tabıladı.

8. Til materialların analizlewdi ulıwmalıqtan jekkelikke qaray, sistemadan elementlerge qaray alıp barıw kerek. Sistemanı izertlewde ulıwma pútinnen onıń elementlerine shekem barıw názerde tutıladı.

9. Sossyur ishki hám sırtqı lingvistikanı bir-birinen ajratıp qaraydı. Ishki lingvistika-tildiń sistemalıq qurılısın sıpatlaytuǵın til biliminiń tarawı ekenligin kórsetedi. Sırtqı lingvistika-tildiń kóp tárepleme baylanısın izertleydi, yaǵnıy tildiń sol tilde sóylewshi xalıqtıń tariyxı menen qatnasın sinxroniyalıq hám diaxroniyalıq baǵdarlarda izertleydi.

Sharl Balli (1865-1947) Ferdinand de Sossyur menen bir kafedrada isledi hám onıń ornına kafedra baslıǵı boldı. Ol 1909-jılı 2 tomlıq «Francuz stilistikası», 1913-jılı «Til hám Jmir», 1932-jılı eń tiykarǵı «Ulıma lingvistika hám francuz lingvistikası» degen atamadaǵı miynetlerin dJretti. Alber Seshe menen birlikte ustazı F.de Sossyurdıń «Ulıma lingvistika kursı» degen miynetin baspaǵa tayarladı hám

jWriyaladı. Ol F.de Sossyur tWliymatın tolıǵı menen bassılıqqa aladı. Ayırıqsha dıqqattı til hám tillik emes qubılıslardıń sociallıq hám psixikalıq tWrepi, tańba mWselesi, diaxroniya hám sinxroniya mWselelerine aıdardı. Ol tariyxıy til biliminiń izertlei metodlarınıń tildi tolıq hám hWr tWrepleme İyreniige jetkiliksiz ekenligin kJrsetedi.

Sh.Balli til tariyxtan tısqarı jasamaydı dep atap kJrsetedi. Tariyxqa nadurıs qatnas jasai til sisteması ishindegi garmoniyanı buzadı. Ol tilde İzliksiz Jzgeris bolıp otıratuǵını turalı tezisti usınadı. Adamzat jWmiyeti qanshelli tez raiajlansa tilde sonshelli kJp Jzgerisler boladı, adamzat jWmiyeti Wste-aqırınlıq penen raiajlansa tildegi Jzgerisler de azayadı,- dep kJrsetedi. Ol til sistemasın intellektuallastırıı boyınsha Sossyurdiń pikirine qarsı, tildi adamnıń kİndelikli turmısı menen baylanıslı İyrenetuǵın stilistikaǵa ayırıqsha dıqqat aıdarıp tildiń emocionallıq funkciyasın izertlei zWrİrligin aytadı. Ol stilistikanı ekige bJlip qaraydı: ulıma xalıqlıq tildiń stilistikası, kJrkem sJz sheberi tiliniń stilistikası.

Sh.Balli pikirdi bayanlai teoriyasın izertleige umtıladı. Ol sJylei birliklerin tillik emes qubılıslar (hWreket, emocional intonaciya) kontekstinde İyreniidi usınadı.

Albert Seshe (1870-1946) Ferdinand de Sossyurdiń talantlı shWkirtleriniń biri.

Albert Sesheniń miynetlerinde til hám oydıń qarım-qatnası, oylaidıń intellektual aspekti, tilde sociallıq hám intellektuallıqtıń Jz-ara qatnası mWseleleri izertlenedi. Ol stilistikanıń Whmiyetliligin tWn alǵan halda onı lingvistikalıq biylikke iye emes pWn dep esaplaydı.

Grammatika tilge qatnaslı, al stilistika sJyleige baylanıslı-dep esaplaydı, sonlıqtan da dWslep grammatikanı soń stilistikanı İyreniidi usınıs etedi. Grammatikalıq qubılıslardıń payda bolıınıń eki basqıshı haqqında teoriyanı usınadı. Birinshi basqıshı grammatikaǵa shekemgi basqısh, yaǵnıy bul basqıshta aytlajaq pikir hWreketler menen tİsindiriledi. Ekinshisi grammatikalıq basqısh, onıń kJrsetiinshe, hWr qanday grammatikalıq qubılıs jeke grammatikaǵa shekemgi aktte payda boladı, ol sJyleishiniń ruixıy halatın Jzinde sWilelendiredi, Wne usınnan keyin barıp grammatikalıq basqıshına Jtedi. HWr qanday grammatikanıń eń joqarı nızamı logika dep járiyalanadı. Semantikalıq hám associativlik grammatika bir-birinen

ajıratıp İyreniledi. Sintagmatikada gáptiń grammatikalıq forması hám oylai processı arasıdaǵı qarama-qarsılıq formal hám psixologiyalıq poziciyadan izertleniıi zárúrligin kórsetedi.

1.2. Tildiń tańbalıq sıpatı.

Sociologiyalıq aǵım. Til bilimindegi sociologiyalıq mekteptiń payda bolıwı Ferdinand de Sossyurdiń atı menen baylanıslı hám tildiń sociologiyalıq koncepciyasına tiykarlanadı. Bul mektep wákılleri, adamzat tili bul jámiyetlik ónim sıpatında túsiniletuǵın sociallıq qubılıs, sonlıqtanda tildi izertlew jámiyetimizdegi basqa da sociallıq qubılıs hám faktler menen baylanıslı izertleniwi zárúr dep esaplaydı.

Francuz lingvistikasındaǵı sociologiyalıq aǵımniń kórnekli wákılleriniń biri- **Antuan Meye** (1866-1936) hám onıń shákirti Jozef Vandries boldı.

Antuan Meye hind-evropa tilleriniń salıstırmalı grammatikası boyınsha jetik qánige edi. Ol hind-evropa tilleriniń barlıǵı boyınsha izertlew júrgizgen birden-bir ilimpaz. Ol maqala arnamaǵan birde bir hind-evropa tili joq. Ol óziniń izinde oǵada bay ilimiy miyras qaldırdı. Onıń 24 monografiyası, 540 ten aslam maqalaları járiyalanǵan. Onıń arman tili (1951), slavyan tilleri (1951), german toparı tilleriniń (1952) tiykarǵı ózgeshelikleri boyınsha miynetleri járiyalandı. Onıń bir qatar jumısları hind-evropa tilleriniń dialektlerin izertlewge baǵıshlanǵan. Ol lingvistikalıq izertlewlerdiń principi hám metodların izertlewge de úlken dıqqat awdardı: «Tariyxıy til bilimindegi salıstırmalı metod» (M, 1954), «Hind-evropa tillerin salıstırmalı úyreniwge kirisiw» (M,1938). Bul miynetlerde A. Meyeniń lingvistikalıq koncepciyaları bayanlanǵan.

Francuz filosofi O. Konttıń pozitivizmi, E.Dyurkgeymniń sociologiyası francuz lingvistikasınıń sociologiyalıq aǵımınıń tiykarın salıwshı, XX ásirde eń kórnekli tilshileriniń biri-Antuan Meyeniń lingvistikalıq kóz qarastırınıń qalıplesiwine úlken tásir jasadı.

Ogyust Kont (1798-1857) francuz filosofi, pozitivizm aǵımınıń tiykarın salıshı.

Ol Monpelede katolikler shańaraǵında tuıldı. Liceyde matematikadan ayrıqsha bahalarǵa oqıǵan. 1816-jılı Parijdegi politexnikalıq mektepke oqıǵa kiredi. 1826-jılı Jziniń kvartirasında tıńlaishılar ushın pozitivlik filosofiya kursı boyınsha lekciyalar oqıydı.

O. Konttıń ilimiy dJretishiligi Īsh basqıshqa bJlinedi.

Birinshi basqısh 1819-1828- jıllardı Jziniń ishine aladı. Bul dWırde ol Sen Simon menen birge islesedi, altı ilimiy miynetin jWriyalaydı. Bul basqıshta Kont jańa jWmiyette ilimpazlardıń ayrıqsha ornı tuiralı ideyanı, pozitivlik siyasat principleri hám tĪsinikleri, Īsh basqıshlı jWmiyet tuiralı ideyaların usındı.

Ekinshi basqısh 1830-1842-jıllardı Jziniń ishine aladı. Bul dWırde 6 tomlıq «Pozitivlik filosofiya kursı» miynetin jWriyaladı. Pozitivlik kJz-qarastıń ilimiy hám filosofiyalıq tiykarları islep shıǵıldı.

Úshinshi basqıshta (1845-1857-jıllar) «Pozitivlik siyasat sisteması yamasa sociologiyalıq traktat», «Subektiv sintez» h.t.b. miynetlerin járiyaladı. Konttıń pikirinshe, pozitivizm doktrina kibi, onda intellektual hám ilimiy elementler moralǵa, dinge hám siyasatqa baǵındırıladı. Sociallıq dúnya insan háreketi, erki hám seziminiń ónimi esaplanadı. O.Kont adamzat hám intellektiń raiajlanıınıń úsh basqıshı tuwralı ideyanı usınadı. Birinshisi teologiyalıq basqısh bolıp áyyemgi dáıirden 1300-jıllarǵa shekemgi dáıirdi óziniń ishine aladı. Bul dáıirde barlıq qubılıslar dinge baylanıslı túsindiriledi.

Ekinshisi metafizikalıq basqısh (1300-1800-jıllar) bolıp diniy ideyalar hár qıylı filosofiyalıq túsinekler (idealistlik, materialistlik) menen orın almasadı.

Úshinshi basqıshta (XIX ásir) unamlı, pozitiv halat júzege keledi, ilimiy bilii tiykarǵı orınǵa shıǵadı, sociologiya payda boladı, sociallıq sistemaniń jasainıń nızamlılıqları izertlene baslaydı, pozitivlik filosofiya tiykarında jámiyet jańadan qurıladı, bul basqıshta sana abstrakciya járdeminde barlıq processlerdi túsindirip otırıdan bas tartadı, baqlai hám pikir júrgizii tiykarında qubılıslar arasındaǵı

baylanıstı anıqlaıǵa umtıladı, aristokratlar hám anarxistlerdiń ornına sociokratlar keledi.

O.Konttıń pozitivlik filosofiyasınıń tiykarǵı mashqalası usı «úshinshi basqıshtaǵı jámiyet» bolıp tabıladı. Onıń pikirinshe, jańa pozitivlik jámiyette isbilermenler hám rabochiyar klası boladı. Menshik fabrikant, jer iyesi, bankir, saidagerlerdiń qolında boladı. Olar ushın menshik iyesi bolıı basqalardan ústemlik etiishi huqıqqa iye bolıı emes, al sociallıq iazıypa esaplanadı. Menshik iyelerine kapitaldı toplai hám basqarı, jańa jumıs orınların shólkemlestirii boyınsha sociallıq juiapkershilik xızmeti júklenedi. Bul basqıshtaǵı jámiyettiń ruixıy-ideologiyalıq mashqalaları menen filosof-pozitivistler hám basqa da ilimpazlar shuǵıllanadı. Siyasiy vlast bankirlerdiń qolında boladı, olar qánigelerdiń pikirleri menen esaplasadı. O. Kont, jámiyet bunday shólkemlestirilse ózinen-ózi jetilisip kemshiliklerden dúzelip baradı. –dep esaplaydı. Bul qatań ózin-ózi qadaǵalaıshı sistema bolıp, onda hár bir element óziniń xızmetin atqaradı. Konttıń sociologiyalıq táliymatınıń tiykarǵı nızamı: «Muhabbat bul-princip, tártip bul-fundament, progress bul-maqset bolıp tabıladı». Bunday jámiyet ushın revolyuciyanıń zárúrligi joq, onda hár qıylı sociallıq qatlam hám klasslar ortasında tilekleslik tiykarǵı orındı iyeleydi, jámiyet garmonikalıq raiajlangan boladı, barlıq klasslar materiallıq hám ruixıy baylıqlardı saqlaıǵa umtıladı.

O. Kont óziniń 1842- jılı járiyalangan «Pozitivlik filosofiya kursı» miynetinde, «hár qanday ilimniń wazıypası predmet hám zatlardıń mánisin, qubılıslardıń sebebin túsindiriw emes, al onı sırtqı kórinisine qaray bayanlaw», - degen pikirdi bildiredi. Ol sociologiya ilimine tiykar saladı. Sociologiya-adamzat jámiyetine sociallıq organizm sıpatında qaraydı. Bul sociallıq organizm qurılısı jaǵınan biologiyalıq organizm sıyaqlı kóp sanlı individual organizmlerden ibarat. Bul organizmniń bólimleri arasında tilekleslik ómir súredi. Solay etip, O. Konttıń jámiyet haqqında táliymatınıń tiykarı ulıwma sociallıq tilekleslik ideyası esaplanadı.

Emil Dyurkgeim (1858-1917) francuz sociologiyalıq mektebiniń tiykarın salıshı.1882-jılı Parijde joqarı mektepti pitkeredi. 1889-jılı «Sociologiya elementleri» degen miynetin járiyalaydı. Ol 1893-jılı «Jámiyetlik miynetniń bóliniıı

turalı» degen temada doktorlıq dissertaciya qorǵaǵan. 1896-jıldan baslap Bordo universitetinde sociallıq ilimler kafedrasın basqaradı. Bul jer júzindegi sociologiya boyınsha ashılǵan birinshi kafedra edi. Bordo universitetinde islegen iaqtında ol óziniń eń belgili eki miynetin jazdı. «Sociologiyalıq metodtıń nızamları» (1895), «Janıqaslıq» (1897).

1898-1913- jılları «Sociologiyalıq jılnama» dep atalatuǵın sociologiya boyınsha birinshi ilimiy jurnaldı basqardı. 1902-jılı Sorbanna universitetiniń «Sociologiya hám tárbiya haqqında ilimler» kafedrasınıń baslıǵı laiazımına jumısqa ótedi. Oratorlıq ónerge iye Dyurkgeim bul jerde tez arada úlken abıroyǵa erisedi. Sorbonna universitetinde islegen iaqtıları eń sońǵı hám kólemlı miyeti «Diniy turmıstıń elementar túrleri» kitabı járiyalandı.

Birinshi dúnya júzilik urıs francuz sociologiyalıq mektebi hám onıń filosofiyalıq kóz-qaraslarına qattı soqqı berdi. Ol 1917-jılı 15- noyabrde Parijde qaytı boldı.

Dyurkgeimniń kórsetiinshe, sociologiyanın predmeti:

1) Jámiyet-tábıyattıń quramındaǵı obektiv reallıqtıń bir kórinisi esaplanadı, onıń ózine tán raiajlanı nızamları boladı;

2) Jámiyet onı quraytuǵın insanlarǵa salıstırǵanda ústin turadı;

3) Sociologiya úyrenetuǵın sociallıq faktlar obektiv hám insan faktorı tásirinen ǵárezsiz jasaydı. Onıń pikiri boyınsha, sociologiya ózine tán belgilerine iye, sociallıq haqıyqatlıqtı úyreniis zárúr. Sonlıqtanda óziniń arnailı metodlarına iye bolııı kerek.

Sociologiyanıń predmeti individlerdiń erkinen ǵárezsiz jasaytuǵın sociallıq faktler bolıp tabıladı. Sociologiyanıń iazıypası-adamlardı bir jámiyetke birigiisine májbúrleydi, ne sebepli raiajlangan sociallıq tártipler adamlar ushın eń joqarı qádriyat esaplanadı, jámiyettegi individlerdiń qarım-qatnasın, qanday nızamlar basqaratuǵının úyrenii, házirgi zaman úlgisi boyınsha jasai ushın mámleketke anıq usınıslar berii;

Sociologiyalıq biliidiń metodologiyası- intellektiń talaplarına, ilimiy haqıyqatlıqqa tiykarlanadı, ilimiy izertleidi hár qanday siyasiy, diniy, metafizikalıq h.t.b. haqıyqatlıqtı anıqlaıǵa kesent etetuǵın hám ámeliyatta óziniń zıyanın tiygizetuǵın kemshiliklerden qutqarıw kerek.

E. Dyurkgeimniń miynetlerinde jámiyetti qurıı hám raiajlanıı evolyuciyası, puxaralıq jámiyet, mexanikalıq birlesiiden sociallıq tilekleslik basqışına raiajlanıı, jámáátlik sana, sociallıq faktorlar, insannıń ózine-ózi janıqaslıq etii, dinniń analizi máseleleri tiykarǵı orındı iyeleydi.

Dyurkgeimniń miynetlerindeki eń tiykarǵı másele-sociallıq tilekleslik mashqalası. Onıń kórsetiinshe, sociallıq tilekleslik eki kóriniske iye: birinshisi mexanikalıq tilekleslik (industriyalaspaǵan jámiyet), yaǵnıy sáykes belgileri boyınsha tilekleslik. Barlıq individler bir qıylı xızmetti atqaradı hám individual belgilerine iye emes.

Ekinshisi organikalıq tilekleslik (industriyalasqan jámiyet). Bunda adamlar barǵan sayın biri-birinen ayrıqshalanıp baradı hám biri-birin tolıqtırılıp baradı, yaǵnıy adam organizminiń aǵzaları kibi biri-birin tolıqtıradı hám biri-birinen gárezli. Jámiyet aǵzaları qanshelli organikalıq birikse olardıń demokratiyaǵa meyili joqarılap baradı. Demokratiya- jámiyetlik raiajlanııdıń eń joqarı shıńı hám jámiyetti sociallıq shólkemlestiriıdiń eń quramalı forması.

Jámáátlik sana - belgili bir jámáát aǵzalarınıń qızıǵıshılıǵı, diniy isenimi, sezimleri, qádriyatları hám umtılıslarınıń jıyındısı. Jámiyettegi eń kishi sociallıq qatlamlar da óziniń ishinde pútinlikke hám tilekleslikke umtıladı, ulıma jámiyettegi sıyaqlı ózine tán jámáátlik sanası qalıpleseı.

Dyurkgeimniń anıqlanı boyınsha «sociallıq faktor»-individten gárezsiz obektiv túrde jasaıshı háreket etii, oylai hám sezii usılları bolıp, individke qatnası boyınsha huqıqıy-májburlei kúshine iye.

Individ tuılǵan iaqtında álle qashshan onnan gárezsiz túrde tayar halında turǵan nızamlar hám úrp-ádet, dástúrler, ádep ikramlılıq normaları, qatnaslar ómir súredi.

E. Dyurkgeymniń «Cociologiya metodı» miynetinde sociologiyanıń predmeti- jámiyetlik shólkemler, nızamlar, kórsetpeler túrinde jasaytuǵın sociallıq faktorlar bolıwı tiyis-dep daǵazalaydı. Dyurkgeymniń pozitivizmi boyınsha, sociallıq qubılıslardıń ishine kiriw shárt emes, al onı sırttan baqlaw, izertlew zárúr. Dyurkgeym jámiyet hám individumlardıń óz-ara qarım-qatnası máselesine úlken dıqqat awdaradı.

Antuan Meye Dyurkgeymniń «sociallıq faktorlar individumlardan gárezsiz jasaydı, sonıń menen birge olarǵa tásir jasaydı, -degen ideyasın basshılıqqa aladı. Bul pikirdi rawajlandırıp A. Meye bılay dep jazadı «Til sol tilde sóylewshi individumlardan gárezsiz jasaydı».

Ol Ferdinand de Sossyurdiń tildi sóylew háreketiniń sociallıq ónimi sıpatında bahalaytuǵın táliymatın basshılıqqa aladı. Lingvistikaǵa sociallıq ilim sıpatında qaraydı. Jámiyettiń belgili bir qatlamlarına tildiń belgili bir qatlamları sáykes keledi. Jámiyettiń qurılısı ózgeriwi menen tildiń qurılısında da ózgerisler payda boladı. Til biliminiń tiykarǵı wazıypası usılardı izertlew bolıwı tiyis- dep esaplaydı.

A. Meye XÍX ásirde payda bolǵan hám keń qollanılǵan salıstırmalı-tariyxıy metod XX ásirde jetilistiriwdi talap etedi,-dep esaplaydı.

«Salıstırmalı tariyxıy metod- bul izertlew usılı, al maqset emes»-dep jazadı. Usı poziciyadan onıń ata tilge (prayazık) degen qatnası qalıpleseı. Onıń pikirinshe, «tilshiniń wazıypası ata tildi qayta tiklew, rekonstrukciya jasaw emes, bul orınlanbaytuǵın wazıypa. Komparativisttiń wazıypası-tillerdegi sáykes qubılıslardı salıstırmalı baǵdarda úyreniw».

Solay etip, salıstırmalı- tariyxıy metodtı qollanıwdan shıǵarmawımız kerek, ol til tariyxın izertlew ushın lingvistlerdiń qolındaǵı qural bolıp qaladı, biraq onı ata tildi qayta tiklewge emes, al tillerdegi sáykesliklerdi anıqlaw ushın qollanıwımız kerek,-dep jazadı. Ol salıstırmalı metodtı jetilistiriw ushın, bul usıldı sóylew háreketiniń házirgi jaǵdayların baqlawǵa qollanıwdıń tárepdarı boldı. Ol sonday-aq, lingvistikalıq geografiya usılın qollanıwdı jaqladı.

A. Meye óziniń teoriyalıq kóz-qaraslarına sáykes til qubılısların sociologiyalıq baǵdarda túsindiriwge umtıldı. Hár bir sociallıq qatlam ózine tán bolǵan intellektual ózgesheliklerine iye, sonıń ishinde óziniń tiline de iye boladı. A.Meye tildiń sociallıq qatlamları tuwralı tezisti usındı. Sóz mánisiniń ózgeriwin sociallıq sebeplerge baylanıslı túsindiredi. Eger sóz keń sociallıq topardan tar sociallıq toparqa óce, onda sózdiń mánisi tarayadı hám kerisinshe process júzege keledi. Basqa tillerden sózlerdi ózlestiriw máselesi de usıǵan tikkeley baylanıslı. Tildiń rawajlanıwında sózlerdi ózlestiriw eń tiykarǵı faktorlardıń biri ekenligin tán alǵan halda , A. Meye, sózlerdiń

tek basqa tillerden emes, al bir tildiń ishinde bir dialektten ekinshisine, bir sociallıq qatlamnan ekinshi sociallıq qatlamǵa ótetuǵının bildiredi.

Tildiń sociallıq tábiyatı seslerdiń ózgeriwinde de kózge taslanadı. A.Meyeniń pikirinshe, sol tildiń sistemasına, onıń ulıwma rawajlanıw baǵdarına hám jámiyettiń talaplarına sáykes bul jaǵday júzege asadı.

Ferdinand de Sossyur sıyaqlı Antuan Meye de óziniń sociologiyalıq teoriyalarınń saǵasın Dyurkgeymniń sociologiyalıq táliymatınan aladı. Ayırım maqalalarında, tildegi barlıq qubılıslardı sociallıq sebeplerge baylanıstırıp hádden tis kótermelep jiberedi.

Jozef Vandries. Ol Sarbonna universiteti hind-evropa til bilimi kafedrasınıń professorı, klassikalıq tiller hám kelt tili boyınsha qánige. Onıń ayırım miynetleri til biliminiń ulıwmalıq máselelerine arnalǵan. Sonday miynetleriniń biri-1937-jılı Moskvada járiyalanǵan «Til tariyxına lingvistikalıq kirisiw» miyneti. Bul miynette til biliminiń eń áhmiyetli máseleleri-francuz sociologiyalıq mektebi wákilleriniń kóz-qarasları izbe-iz hám isenimli túrde bayanlanǵan.

Jozef Vandriestiń túsindiriwinshe olar tómendegilerden ibarat: «Til sociallıq qubılıs, onıń payda bolıwı jámiyettiń talaplarına baylanıslı. Sóylewshi individlerdiń qollanıwı menen ol turaqlılıqqa iye boladı. Til tańbaları shártli. Xalıqtıń mádeniy rawajlanıwı menen onıń tilindegi grammatikalıq kategoriyalar arasında baylanıs joq, sonlıqtanda rasa menen til ortasında baylanıs ornalıwdıń zárúrligi joq.»

« Jámiyettegi turmıslıq sháriyatlar hám adamnıń sociallıq kelip shıǵıwı onıń tilinde jumsalatuǵın grammatikalıq kategoriyalardı qalıplestiredi.»

«Tildiń turmıslıq túsiniw ushın onıń házirgi jaǵdayın izertlewimiz zárúr. Sózdiń jasawı tiykarınan sociallıq jaǵdaylarǵa baylanıslı bolǵanlıqtan sóz mánisiniń ózgeriwın anıqlawda fonetikalıq faktordı joqarı kótermeley bermew kerek.»

«Tillerdiń rawajlanıwında eki kúshtiń gúresi bayqaladı: onıń birinshisi-differenciacyaǵa umtılsa, ekinshisi- unifikacyaǵa beyim.»

J. Vandries Ferdinand de Sossyur hám Antuan Meyeniń kóz qarasların sistemalastırıw menen birge ayırım máselelerde óziniń kóz-qarasların, ideyaların usınadı. Bunday máselelerdiń qatarına emocional yamasa effektli sóylew, til hám

oylaw, dialekt, tildiń ádebiy hám jazba túrleri, lingvistikalıq geografiya, jazıw, tillerdiń klassifikaciyası h.t.b. kiredi.

1.3. Til hám sóylew

Gugo Shuxardt. «Sózler hám zatlar» mektebi. «Sózler hám zatlar» mektebi jas grammatistlerdiń koncepciyaları hám izertlew metodların qatań sınağa alıw tiykarında payda boladı. Bul mekteptiń tiykarǵı kóz-qarasları R. Meringerdiń 1909-jıldan baslap járiyalana baslaǵan «Sózler hám zatlar» jurnalı menen baylanıslı. Bul jurnal XX ásirdeń 40-jıllarına shekem járiyalandı.

Rudolf Meringer (1859-1931) hár qıylı tárepke tarqalatuǵın «mádeniy tolqınlar» tuwralı ideyanı usınadı. Bul «mádeniy tolqın» qurılısı jaǵınan «tillik tolqın» hám «zatlıq tolqın» lardan ibarat. Meringerdiń ideyası boyınsha hár qıylı xalıqlar hám mámleketlerdiń bir-biri menen qatnası nátiyjesinde bir xalıqtan ekinshi xalıqqa zatlar kelip kiredi, sol zatlar menen birge olardıń ataması bolǵan sózlerde ózlestiriledi. R.Meringer hám onıń shákirtleri ushırasqan eń tiykarǵı qıyınshılıq: «Zat» degen túsinikti qalay anıqlawımız kerek, -degen sorawǵa juwap tabıwda boldı hám tilde jańadan payda bolatuǵın abstrakt túsiniklerdiń ataması máselesinde boldı.

«Sózler hám zatlar» mektebi wákilleri ózleriniń aldına sózlerdiń tariyxın úyreniwdi tek lingvistikalıq analiz tiykarında emes, al sóz benen ańlatılǵan zattıń tariyxı menen baylanıslı izertlew wazıypasın qoyadı.

Jas grammatistler fonetika hám morfologiya máselelerine tiykarǵı dıqqattı awdarıp, sózlerdiń semantikasını máselesine ústirtin qatnas jasaǵan edi. Sonlıqtanda jas grammatistlerdi sın nishanasına aylandırǵan bul mektep wákilleri ózleriniń tiykarǵı dıqqatın semantika máselelerine, mánilerdiń ózgeriw hám rawajlanıw tarawına qarattı. Olar tilge xalıqtıń tariyxı, onıń sociallıq hám mádeniy halatları menen tıǵız baylanıslı adam xızmetin sáwlelendiriwshi qural sıpatında qaradı. Sonlıqtanda bul mektep wákilleri tillerdiń házirgi jaǵdayın hár tárepleme izertlew menen birge onıń tariyxıy rawajlanıwın tereń izertlewdiń tárepdarı boldı. Bul kóz-qaraslar «Sózler hám zatlar» mektebiniń tiykarǵı wákili avstriyalı tilshi Gugo Shuxardtıń (1842-1927)

miynetlerinde bayanlandı. G.Shuxardttıń ilimiy jurnallarda járiyalanǵan kóp sanlı izertlewleri bar. Olar 1950-jılı «Til bilimi boyınsha tańlamalı maqalalar»degen atamada orıs tilinde Moskvada járiyalandı.Olardıń ayırımları tómendegiler: «Zatlar hám sózler», «Tildiń payda bolıwı», «Lingvistikalıq izertlewlerde avtordıń shaxsı» h.t.b.

Til haqqındaǵı ilimniń ele de rawajlanıwına G.Shuxardttıń semantika tarawındaǵı izertlewleri belgili dárejede tásir etti. Bul izertlewlerinde ol tildiń semantikalıq qurılısınıń rawajlanıwı nızamlıqların anıqlawǵa umtıldı. Ol tiykarǵı dıqqattı sóz mánisiniń ózgeriwi hám rawajlanıwı mashqalasına awdardı. Sóz hám onıń tariyxı sóz benen ańlatılǵan zattıń tariyxı menen tıǵız baylanıslı. Bul baǵdarda onıń 1912-jılı járiyalanǵan «Zatlar hám sózler» miyneti áhmiyetli. Bul miynette «Zatlar termini» keń mánide qollanılǵan. «Zatlar» termini arqalı predmetler, háreketler hám hal-jaǵday túsiniledi. Bul termin arqalı real hám real emes dúnyadaǵı janlı hám jansız zatlar ańlatılǵan.

G. Shuxardttıń bul mashqalaǵa úlken itibar bergenligi sonshellı, ol «.. til haqqındaǵı táliymat-bul máni tuwralı táliymat bolıp tabıladı» - dep jazadı.³

G. Shuxardttıń «Zatlar hám sózler» (1912) maqalası til biliminiń «onomasiologiya», yaǵnıy atamalar haqqındaǵı tarawınıń óz aldına qalıplesiwine tásir etti.Onamasiologiya- zat hám túsiniqlerdiń atalıwınıń nızamlıqları hám principlerin úyrenetuǵın til biliminiń tarawı. Onamasiologiya máseleleri keyin ala Kvadri Brunonıń «Onamasiologiyalıq izertlewlerdiń metodları hám wazıypaları» (Bern, 1952) miynetinde keń túrde izertlenildi. G.Shuxardt sonday-aq, bir túrdegi zatlardıń atı boyınsha dúzilgen sózlik alfavit tártibinde dúzilgen sózliklerge salıstırǵanda ádewir paydalı ekenligin atap kórsetedi.

Til bilimi tariyxında G.Shuxardttıń jas grammatistler menen fonetikalıq nızamlar tuwralı ilimiy tartısları áhmiyetli.

XIX ásirdeń 70-jılları jas grammatistler mektebinde tildiń rawajlanıwı tiykarınan fonetikalıq nızamlarǵa baylanıslı degen bir tárepleme pikir ústemlik etti. G.Shuxardt

³ Шухардт Г. Избранные статьи по языкознанию. - М.,1950, с. 238

ózinin «Fonetikalıq nızamlar tuwralı»⁴ degen polemikalıq maqalasında jas grammatistlerdin bul dogmaların qattı sına aladı. Ol jas grammatistlerdin «fonetikalıq nızamlıqlardin tábiyat nızamlıqları menen sáykesligi tuwralı»⁵ tezisın tán almaydı. Shuxardttin kórsetiwinshe, tildin rawajlanıwın tek sırtqı mexanikalıq faktorlarǵa baylanıstırmaw kerek, tildin rawajlanıw nızamlıqları onın tek fiziologiyalıq tárepine baylanıslı emes, al psixikalıq tárepine de baylanıslı. Al jas grammatistlerdin táliymatında psixologiyalıq faktor «fonetikalıq nızamlıqlardin antagonistı» sıpatında túsiniledi. G. Shuxardt fonetikalıq nızamlıqlar tuwralı bılay dep jazadı; «Ya priznayu pravo na sushestvovanie i poleznost «foneticheskix zakonov», no lish v kachestve formul, razyasnyayushix sblijenie ili sovpadeniya razlichnix processov, a otnyud ne opredelyayushix ix»⁶, «Foneticheskix zakonu i socialnyy xarakter yazıka nesovmestimi drug s drugom». Ol tildegi seslerdin ápiwayı evolyuciyası til tariyxının haqıyqıy mánisin ashıp bere almaydı-dep esaplaydı. Tildegi ózgerislerdin sebepleri tuwralı usı máselede jas grammatistler menen kelispedi. Jas grammatistler tildegi ózgerislerdin sebeplerin kópshilik jaǵdayda fonetikalıq nızamlıqlar hám analogiyaǵa baylanıstırǵan bolsa, al Shuxardt tildin rawajlanıwındaǵı eń tiykarǵı sebeplerdin biri tillerdin bir-birine tásir jasap, aralasıw qubılısı bolıp tabıladı,-dep esaplaydı. Ol «Tillerdin aralasıwı haqqındaǵı máselege» degen maqalasında, «.. házirgi dáwirde til bilimi shuǵıllanıp atırǵan máselelerdin ishinde tillerdin aralasıwı mashqalasın izertlewden áhmiyetli másele joq⁷»-dep jazadı. G.Shuxardttin tillerdin aralasıwı tuwralı koncepciyasınıń qalıplesiwine Yogann Shmidtin «tolqın» teoriiyası belgili dárejede tásirin tiygizgen. Bul teoriya boyınsha tiller arasında qatań shegera joq, qońsılas jaylasqan tiller shegerasında eki tilge de ortaq belgiler qalıpleseı. Tillerdin aralasıwınıń tiykarǵı sebebi, til bul sociallıq qubılıs, al fiziologiyalıq qubılıs emes.

Qullası, til bilimi tariyxında G.Shuxardt, ózine shekemgi jas grammatistler mektebiniń sınıshısı sıpatında keńnen tanıldı. Onın miynetlerinde XIX ásiridin aqırı

⁴ Шухардт Г. О фонетических законах,-М.,1950.

⁵ Сонда, 25-бет

⁶ Сонда, 53-бет

⁷ Сонда, 53-бет

XX ásirdeń basındaǵı tilge jańasha kóz qarastırń qalıplese baslaǵanın, tildi izertlewdeń jańa metodları qalıplese baslaǵanı kózge taslanadı. Onıń miynetlerinde bildirilgen ideyalar XX ásir tilshileri tárepinen dawam etirildi. Máselen, tildi jámiyetlik qubılıs sıpatında úyreniw-sociologiyalıq aǵım wákilleri, tildiń rawajlanıwınıń tiykarı tillerdiń aralasıwı, birigiwi haqqındaǵı koncepciya-N.Ya. Marrdıń miynetlerinde, tildi óz-ara tıǵız baylanıslı elementler hám qatnaslar sisteması sıpatında izertlew strukturalizm aǵımını wákilleriniń miynetlerinde dawam ettirildi.

Til bilimindegi estetikalıq mektebi. Til bilimindegi estetikalıq mektep (neofilologiya) tildi izertlewde onıń ekspressivlik xızmeti kóz-qarasınan qatnas jasaydı, til ulıwmalıq baǵdardan tariyxıy mádeniy baylıq sıpatında bahalanadı hám izertlenedi.

Til bilimindegi estetikalıq mekteptiń tiykarın salıwshı **Karl Fossler** (1872-1949) bolıp tabıladı. Bul mekteptiń wákilleriniń ishinen E. Lerx, L. Shpitser, F. Shyura, X.Xatcfeld, X. Raynfederalardı kórsetiw múmkin. Olardıń barlıǵı roman filologiyası boyınsha qánigeler edi. E. Lerx - francuz tili sintaksisi, L. Shpitser – roman tilleri etimologiyası, semasiologiyası hám stilistikası boyınsha izertlew jumısların alıp barǵan. «Neofilologiya» ataması K.Fosslerdiń 50 jıllıq yubileyine baylanıslı shákirtleri járiyalǵan toplamnıń atı menen baylanıslı. Myunxen universitetiniń roman filologiyası professorı Karl Fossler tek tilshi emes, al ádebiyachı da edi, bul onıń tilge kóz qarasında, onı qızıqtıratuǵın máseleler hám bayanlaw usılında kózge taslanadı.

K. Fosslerdiń til bilimi tarawındaǵı tiykarǵı miyneti: «Til bilimindegi idealizm hám pozitivizm» (1904) miyneti. Bul onıń baǵdarlamalıq polemikalıq jumısı, onda til bilimin estetikalıq koncepciyalar tiykarında qalıplestiriw boyınsha pikirleri bayanlangan. K. Fossler óziniń «Til dóretiwshilik hám rawajlanıw sıpatında» (1905), «Til filosofiyası boyınsha tańlamalı maqalalar» (1923), «Tilde ruwx hám mádeniyat máselesi» (1925) miynetlerinde til bilimindegi estetikalıq mektepke tán bolǵan kóz-qaraslardı ilimiy túrde bayanlawǵa umtıladı. Bul wazıypanı orınlaw ushın til menen poeziyanıń, dinniń, ilimniń qarım-qatnasın ,sonday-aq, til menen sóylewdeń qatnasın tereń hám hár tárepleme izertlewge umtıladı. Onıń 1923-jıl járiyalanǵan

«Franciyadağı til hám mádeniyat» miynetinde francuz tiliniń eski dáwirlerinen baslap házirge shekemgi tariyxın izertlew barısında xalıqtıń estetikalıq kóz-qaraslarınń da rawajlanıp barǵanlıǵın kórsetedi. K.Fosslerdiń miynetlerine italyan filosofi Benedetto Krocheniń (1866-1952) filosofiya-estetikalıq ideyalarınń tásiiri seziledi. Ásirese, oǵan B.Krocheniń «Ruwxtıń filosofiyası», «Estetika-ulıwma til bilimi sıpatında» (Moskva, 1920) miynetlerindeki tilge bolǵan kóz qaraları tásir jasadı. B.Krocheniń ideyaları V.Gumboldtıń ideyalarına tiykarlanadı. B. Kroche adamnıń sóylew procesin dóretiwshilik processke teńlestiredi, bul jaǵday tildi kórkem óner menen jaqınlastıradı. Solay etip, til bilimininde, estetikaniń da izertlew obekti bir esaplanadı. Sonlıqtanda, B. Kroche «lingvistikadağı barlıq ilimiy mashqalalar estetika ushın da ortaq, til filosofiyası, kórkem óner filosofiyası bular bir nárese»,-dep jazadı hám lingvistikani ulıwma estetikaniń ishinde qaraydı. Solay etip, tildiń emocional-ekspressivlik xızmetin izertlew til biliminiń tiykarǵı wazıypası dep esaplaydı.

V. Gumboldtıń lingvistikalıq koncepciyasına K.Fosslerdiń kóz-qarasları sáykes keledi. Biraq K. Fosslerdiń koncepciyası óziniń bir táreplemeliligi menen sıpatlanadı yaǵnıy V. Gumboldtıń tilge eki tárepleme qatnas jasaw zárúrligi tuwralı tezisiniń áhmiyetliligin túsınbedi, sonday-aq, tillik antinomiya tuwralı pikirlerin qabıl etpedi.

K. Fosslerdiń kóz-qarası boyınsha, til biliminiń jańa sisteması tildi birinshiden-taza estetikalıq, ekinshiden-tariyxıy-estetikalıq baǵdarda izertlewdi támiyinlewi tiyis.

K. Fosslerdiń pikirinshe, til máńgi dóreliwde boladı, barqulla tolısıp, jetilisip baradı. Ol tildiń qurılısın, grammatikalıq formalar hám seslerdi úyrenetuǵın pánlerge qarsı shıǵadı. Jas grammatistlerdi qattı sınaǵa ala otırıp bılay dep jazadı: «Sintaksis vovse ne nauka-v takoy je stepeni kak i morfologiya i fonetika. Vsya eta sovokupnost grammaticheskix disciplin- bezgranichnoe kladbishe, ustroennoe neutomimimi pozitivistami, gde sovместno ili po odinochke v grobnicax roskoshno pokoyacya vsyakogo roda mertvie kuski yazıka, a grobnicu snabjeni nadpisyami i perenumerovani. Kto ne zadıxalsya v mogilnoy atmosfere etoy pozitiviskoy filologiy».

K. Fossler birden-bir ilimiy pán sıpatında tek stilistikanı tán aladı: «Stilistika bıla i ostaecya alfoy i betoy filologiy». Solay etip, stilistika K. Fosslerdiń koncepciyasında tiykarǵı orındı iyeleydi.

Tilge «ruwxıń sáwleleniwı» sıpatında qatnas jasawı, K.Fosslerdiń tildi mádeniyattıń ayırım túri sıpatında qabıl etiwine alıp keldi. Usıǵan baylanıslı K. Fossler til tariyxı ǵana ilimiy sıpatqa iye bolıwı múmkin, sebebi til tariyxı ǵana til qubılısların fizikalıq, psixologiyalıq, siyasiy, ekonomikalıq hám mádeniy ózgerisler menen baylanıslı túsindirip bere aladı», -dep jazadı.

Solay etip, K. Fosslerdiń pikirinshe, «til tariyxı-sáwleleniw formalarınıń tariyxı» esaplanadı. Bul onıń «Ruwx hám tildegi mádeniyat», «Franciyadaǵı til hám mádeniyat» miynetlerinde bayanlangan. Onıń 1925-jılı járiyalangan «Ruwx hám tildegi mádeniyat» miyneti qurılısı jaǵınan tómendegi baplardan ibarat: I. Kirisiw; II.Sóylew, dialog, til; III.Til hám din; IV.Xalıqlıq latındaǵı oylawdıń jańa túrleri; V.Til hám tábiyat; VI.Til hám ómir; VII.Tillik semyalar; VIII.Til hám ilim; IX.Til hám poeziya.

Ol óziniń «Franciyadaǵı til hám mádeniyat» miynetinde tillik ózgerisler menen hár qıylı dáwirlerdegi ruwxıy mádeniyattıń ózgeshelikleri arasındaǵı baylanıstı izertlewge umtıladı.

Tildi izertlewde K. Fossler qollangan usıl tómendegishe: Tildiń hár qıylı dáwirdegi jaǵdayın grammatikalıq kóz qarastan bayanlaw, soń bul grammatikalıq qubılıslardı stilistika, estetika, oylawdıń túrleri kóz-qarasınan túsindiriw bolıp tabıladı.

Juwmaqlastırıp aytqanda, Karl Fossler óziniń miynetlerinde lingvistikanı adamnıń ishki dúnyasın úyreniwdiń quralına aylandırıwǵa, adamzat tiliniń dóretiwshilik táreplerin hár tárepleme izertlewdiń obektine aylandırıwǵa umtıldı.

K. Fosslerdiń subektivizmin esapqa almaǵanda, onıń tildiń rawajlanıwın jámiyettiń rawajlanıwı menen tıǵız baylanıslı izertlewge umtılganın, lingvistikalıq izertlewlerdiń sheńberin keńeytkenligin kóremiz.

Onıń eń tiykarǵı xızmetleriniń biri-til biliminiń aldına jańa wazıypalardı qoyıwı, máselen, kórkem ádebiy dóretpelerdi stilistikalıq izertlew, ulıwma xalıqlıq til menen

kórkem sóz sheberleri tiliniń karım-qatnasın izertlew, tildiń rawajlanıwın mádeniyat tariyxı menen tıǵız baylanıslı úyreniw, oylaw hám tildiń qarım-qatnasın úyreniw máselelerin kún tártibine qoyıwı bolıp tabıladı.

Neolingvistika. Til biliminde neolingvistika (areal lingvistika dep te ataladı) XX ásirdeń 20-jılları aǵım sıpatında qalıplesti. Bul aǵımniń tiykarǵı wákilleri-italyalı Matteo Bartoli (1873-1946) hám Djulio Bertoni (1878-1942). «Neolingvist», «Neolingvistika» terminin M. Bartoli 1910-jılı birinshi mártebe qollandı.

Neolingvistika aǵımınıń izertlew usılları hám principi 1925-jılı járiyalanǵan «Neolingvistikanıń qısqasha ocherki» miynetinde járiyalandı⁸. Bul miynettiń «Ulıwma principler» dep atalatuǵın birinshi bólimin Dj. Bertoni, «Texnikalıq kriteriyalar» dep atalatuǵın ekinshi bólimin M. Bartoli jazǵan.

Sonday-aq, neolingvistikanıń ulıwma teoriyalıq máseleleri M. Bartolideń 1925-jılı járiyalanǵan «Neolingvistikaǵa kirisiw», Djuliano Bonfanteniń 1942-jılı járiyalanǵan «Neolingvistika poziciyası» miynetlerinde bayanlanǵan. Neolingvistika aǵımını V. Gumboldt, italyan filosofi Benedetto Croce niń ideyalarına tiykarlanǵan halda olardı rawajlandırıwǵa umtıladı. Kóplegen máselelerde til bilimindegi estetikalıq mektep, «Sózler hám zatlar» mektebine ideyaları jaǵınan jaqın keledi. K. Fossler kibi neolingvistika aǵımını wákilleri tildi kórkem dóretiliwshilik hám ruwıy háreket sıpatında bahalaydı. Gugo Shuxardt kibi tildiń rawajlanıwında tillerdiń aralasıw procesin eń tiykarǵı orınǵa qoyadı.

Neolingvistikanıń ayırım kóz-qarasları lingvistikalıq geografiyanıń koncepciyaları menen sáykes keledi. Sonlıqtanda Matteo Bartoli óziniń «Neolingvistikaǵa kirisiw» miynetinde, «neolingvistikalıq aǵım J. Jileronniń «Lingvistikalıq atlas» miynetindegi ideyalarına tiykarlanadı», -dep jazadı.

Neolingvistika aǵımını wákilleri aǵımınıń ataması menen de ózlerin «Jas grammatistlerge» qarsı qoyıwǵa umtıladı. «Jas grammatist» ler lingvistler emes edi, tek grammatistler edi. Bizler til faktleriniń quramalı kompleksin izertlewshi jańa lingvistlerimiz, -degen lozungtı kóteredi. «Neolingvist», «Neolingvistika» terminlerin qollanıwınında tiykarı usıǵan baylanıslı edi.

⁸ Bartoli M. e Bertoni G. Breviario di neolinguistica, -Modena., 1925.

Djuliano Bonfante óziniń «Neolingvistika poziciyası» maqalasında neolingvistika aǵımı aldına qoyǵan wazıypalardı bayanlaydı: «Biziń ásirimiz tildi tek bayanlap beriwdi emes, al onı túsiniwdi oǵada talap etedi; ...Neolingvist ushın til- bul estetikalıq sáwleleniwdiń, kóz-qaraslardıń jıynaǵı. Ol poemanıń hár bir qatarında, hár bir sóylewde, hár bir naqıl-maqalda tolıq hám keń túrde kózge taslanadı».

Neolingvistler tildi eń aldǵı menen individlerdiń estetikalıq dóretywshiliginiń ónimi sıpatında bahalaydı. Tildi «ruwxıy dóretywshilik» sıpatında bahalap, neolingvistler B. Kroche kibi til hám sóylew procesin dóretywshilik processke teńlestiredi. «Adamlar,-dep jazadı Bonfante,-sóylew barısında sózlerden, anıǵıraǵı gáplerden paydalanadı, al fonemalar, morfemalar yamasa sintagmalardan emes, olar óz aldına jasamaytuǵın biziń abstrakciyalarımız bolıp esaplanadı».⁹ Olar tildi pütün halında, ruwxıy dóretywshilik sıpatında bahalaydı. Al «jas grammatistler» tildi fonetika, morfologiya, leksika hám sintaksisge ajıratıp tildiń pütünligin buzdı-dep sınıǵa aladı.

Til bilimine «areal» terminin francuz lingvisti J.Jileron engizgen edi. Neolingvistlerdiń táliymatında areal lingvistika, onıń izertlew usılları, lingvistikalıq geografiya tusinikleri de belgili orındı iyeleydi.

Areal lingvistika-tillik qubılıslardıń belgili bir ayaqlarda tarqalıw jaǵdayların, sebeplerin, shegaraların izertleytuǵın til biliminiń tarawı. Dáslepki waqıtları Evropa tilleriniń lingvistikalıq geografiyası boyınsha atlaslar dúzildi. Máselen, 1876-jılı G. Venker tárepinen Germaniyanıń lingvistikalıq atlası dúzildi. G. Venker, F. Vrede tárepinen tayarlanǵan, jetilistirilgen «Nemis lingvistikalıq atlası»nıń 1926-1932 jılları altı tomlıǵı járiyalandı.

XX ásirdin birinshi on jıllıǵında J. Jileron hám E.Edmoni tárepinen «Franciyanıń lingvistikalıq atlası» nıń 12 tomlıǵı (1902-1910), K. Yaberg hám I. Yuda tárepinen «İtalya dialektleri hám túslik Shveycariyanıń atlası»nıń 8 tomlıǵı (1928-1940) baspaǵa tayarlanıp járiyalandı. J. Jileron hám E.Edmonidiń «Atlası»nda sózlerdiń taralıw shegeleriniń dizimge aladı. Nemislerdiń lingvistikalıq geografiyası ásirese T. Fringstıń miynetlerinde Reyn provinciyasınıń dialektlerin hár tárepleme

⁹ Звегинцев В.А. История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях, ч.1,-М., 1960.

izertlewge umtılǵanın kóremiz, yaǵnıy francuzlardaǵıday tek leksikanı emes, al fonetika-grammatikalıq belgilerin de izertleydi. Matteo Bartolidiń «İtalyanıń lingvistikalıq atlası» leksikalıq principke tiykarlanıp lingvistikalıq geografiya tarawındaǵı roman tilleri dástúrin dawam ettiredi.

Neolingvistlerdiń tiykarǵı izertlew metodı izogloss-yaǵnıy til belgileriniń (fonetikalıq, leksikalıq, grammatikalıq) taralıw shegeleriniń anıqlaw bolıp tabıladı. Bul aǵımınıń belgili wákilleriniń biri-Vittore Pizani bolıp tabıladı. Onıń «Geolingvistika hám hind-evropa tili» miyneti 1940-jılı Rimde járiyalanǵan. Bul miynetiniń birinshi babı «Irradiaciya hám innovaciya» dep ataladı, onda tildegi jańa ózgerislerdiń payda bolıwı hám taralıw usılları izertlengen. Miynettiń «Hind-evropa tilin qayta tiklew hám neolingvistikalıq norma» dep atalǵan ekinshi babında hind-evropa tillerin úyreniwde ayırım normalardı qollanıw múmkinshiligin tekserip kóredi.

Neolingvistika aǵımınıń jáne bir áhmiyetli ideyalarınıń biri-tillerdiń aralasıwı, birigiwi tuwralı pikirleri bolıp tabıladı. Olar tillerdiń aralasıw procesin tildegi innovaciya probleması dep qaraydı: «Xalıqlardıń etnikalıq aralasıwı,-dep jazadı olar,- tillik ózgerislerdiń tiykarǵı sebebi bolıp tabıladı.»

Neolingvistikada tillerdiń aralasıwı tuwralı teoriyanıń qalıplesiwinde belgili italyan lingvisti Graciano Isaya Askolidiń (1829-1907) miynetleri salmaqlı orındı iyeleydi. G.Askoli salıstırmalı hind-evropa til bilimi, ásirese roman tilleri boyınsha izertlewleri menen belgili. Öziniń ilimiy kóz qaraları jaǵınan neolingvistler menen jas grammatistlerdiń ortasında jaylasqan. Ol óziniń 1886-jılı Turin qalasında járiyalanǵan «Til bilimi boyınsha xatlar» miynetinde jas grammatistler mektebi wákilleriniń ayırım kóz qaraların sınaǵa aladı. Tillerdiń aralasıwı mashqalaların izertlewde «substrat», «superstrat», «adstrat» túsiniklerin engizdi (substrat-jeńilgen til elementleriniń jeńgen tilde saqlanıwı; superstrat-jeńgen til elementleriniń jeńilgen tilde saqlanıwı; adstrat- hár qıylı tillerdiń bir territoriyada uzaq birge jasawı tiykarında qalıplesetuǵın belgiler)

Til biliminde substrat teoriyasınıń tiykarın salıwshı G.Askoli esaplanadı. Ol óziniń «Til bilimi boyınsha xatlar» h.t.b. miynetlerinde kelt tiliniń roman tillerine

tásiri problemasını izertleydi. Substrat teoriyası XX ásirdeń basında B.Terrachinidń «Substrat» miynetinde dawam ettirildi. Substrat túsini ği hind-evropa tilleriniń dialektlik bóliniwin, sonday-aq, hind-evropa tillerinde ği basqa tillik seymalardı tń belgilerdi túsindiriwde qollanıldı. Lingvistlerdiń xalıqaralıq kongresslerinde substrat teoriyasına baylanıslı bir neshe bayanatlar jasaldı.

«Superstrat» termini J.Jileronniń shákirti V Vartburg tárepinen 1967-jılı Parijde járiyalan ğan «Roman tilleriniń ajıralıwı» degen miynetinde qollanıldı. V.Vartburg german jawlap alıwshıları-franklardıń tiliniń latin ğa tásirin (frank superstratı) izertledi.

«Adstrat» termini M. Bartoli tárepinen birinshi mártebe qollanılıp, onıń pikirinshe, adstrat termini arqalı tilde ği jasawshı eki qatlam túsiniledi, olardıń biri-ekinshisiniń üstinen üstemlik etpeydi.

Neolingvistlerdiń tillerdiń aralasıwı haqqında koncepciyasınıń qalıplesiwine Yogann Shmidttniń «tolqın» teoriyası úlken tásir etkeni bayqaladı.

Shmidtin anıqlawınsha, eki tildin ğeografıyalıq qońsılas jaylasıwı tek usı tillerge orta q bol ğan belgilerdiń qalıplesiwine alıp keledi. Ya ğniy kelip shı ğıwı hár qıylı bol ğan tiller uza q waqt qońsılas bir ğe jasawı nátiyjesinde tillik birlespelerdiń payda bolıwına alıp keledi. Bul tillik qubılısqa klassikalıq úl ği sıpatında Balkan yarım atawında ğı kelip shı ğıwı boyınsha hár qıylı tiller-grek, alban, bol ğar, makedon, rumın tillerini kórsetedi. Bul tillerde uza q dawam etken tariyxıy qarım-qatnaslardıń nátiyjesinde bir qansha orta q belgiler qalıpleskenini anıqlaydı.

¹/₄ullası, neolingvistika a ğımınıń til bilimi tariyxında ğı ornı tómen degilerden ibarat: lingvistikalıq ğeografiyanı izertlew usılların jetilistiriw, onıń ulıwma teoriyalıq wazıypaların tereńlestiriw bolıp tabıladı. Ayırım areal lingvistikalıq izertlewleri klassikalıq úl ğide ği miynetler bolıp qaldı.

Onıń tiykar ğı kemshiligi-ekstralingvistikalıq faktorlar ğa kóbirek dıqqat awdarıp, tildin sistemalıq-qurılıslıq ózinshelligin bahalamawı bolıp tabıladı

2-tema: Praga lingvistikalıq krujogı. V.Matezius tiykarın salıwshı. funkcional lingvistika. Praga lingvistikalıq do'geregi

Jobası:

1. Praga lingvistikalıq dógereginiń ilimiy kóz-qarasları. V.Mateziustiń dóretiwshiligi hám ilimiy xızmetleri;
2. Funkcional lingvistika;
3. Praga lingvistikalıq dógereginiń ózgeshelikleri, til bilimine qosqan jańalıqları.

Tayansh sózler: *Praga lingvistikalıq dógeregi, V.Mateziustiń ilimiy xızmetleri, Praga lingvistikalıq mektebiniń lingvistikalıq táliymatlari, N.S.Trubeckoy, L.V.Sherbaldıń ilimiy xızmetleri, Funkcional lingvistika.*

2.1. Praga lingvistikalıq dógereginiń ilimiy kóz-qarasları. V.Mateziustiń dóretiwshiligi hám ilimiy xızmetleri

Praga lingvistikalıq dógeregi 1926-jılı belgili chex ilimpazı V.Mateziustiń (1882-1945) baslaması menen shólkemlesti. Vilem Matezius chexiyalı tilshi, Pragadağı Karlov universiteti professorı, inglis tili boyınsha qánige. Praga lingvistikalıq dógereginiń tiykarın salıwshı. Til sistemasın izertlewde tiykarǵı dıqqattı sinxroniyalıq aspektke awdarǵan. Tildi izertlewde sinxroniyalıq qatnastıń áhmiyetin óziniń 1941-jıl járiyalanǵan «Tillik qublislardıń potenciallıǵı tuwralı» miynetinde bayanlaǵan. Til biliminde gáptiń aktual aǵzaları teорияsın usındı. Bul teoriya boyınsha sówlewshiniń niyetine baylanıslı gáp aǵzaları ekige: salıstırmalı belgili hám jańa bólimlerge bólinedi. Onıń maqalaları 1947-jılı járiyalanǵan «Chex hám ulıwma til bilimi» kitabında berildi.

Slavyan hám german filologiyası boyınsha kórnekli ilimpazlar B.Trnka, B.Gavranek, Ya.Mukarjovskiy, Y.Vaxek, V.Skalichka, L.Novax, N.S.Trubeckoy, R.O.Yakobson h.t.b. bul dógerectiń aǵzaları boldı.

Praga lingvistikalıq krujogi aǵzalarınıń teoriyalıq kóz qarasları 1929-jılı Pragada ótkerilgen slavistlerdiń xalıqaralıq sezinde bayan etildi.

Praga lingvistikalıq koncepciyasınıń tillik faktlerdi izertlewde induktiv metod, atomizm, tariyxıylıqtı baslı orınǵa qoyǵan mladogrammatizmge qarsı qoydı. Praga lingvistikalıq dógeregi wákilleri jas grammatistlerdiń koncepciyaların tolıq biykarlamaydı. V.Matezius «Calıstırmalı fonologiyanıń wazıypaları» maqalasında «Funkcional hám struktural til bilimi jas grammatistler mektebiniń tolıq huqıqlı miyrasxorları esaplanadı», - dep jazdı¹⁰. Jas grammatistlerden ózgesheligi, jas grammatistler tildiń rawajlanıwınıń dáslepki basqıshların izertlewdi áhmiyetli dep esaplasa, Praga lingvistikalıq dógeregi wákilleri tillerdi sinxroniyalıq baǵdarda izertlewdi usınadı. Jas grammatistler mektebinde salıstırmalı metod penen genetikalıq jaqtan tuwısqan tiller izertlengen bolsa, bul funkcional lingvistikada tuwısqan emes tillerde salıstırıldı.

Olar ózleriniń lingvistikalıq koncepciyaların qalıplestiriwde bir tárepten F.de Sossyurdiń diaxroniya hám sinxroniya tuwralı táliymatına tiykarlansa, ekinshi tárepten Boduen de Kurtene, F.F.Fortunatov ideyaların bassılıqqa aladı. V.Matezius óziniń «Kuda mı prishli v yazıkoznaniy» miynetinde, «Til bilimindegi funkcional hám struktural kóz-qaras Boduen de Kurtene hám F.de Sossyurdiń ideyalarına tiykarlanadı», - dep jazadı.

Tildi izertlewge struktural qatnas jasawdıń basqasha usılın Praga strukturalizmi aǵımı wákilleri usındı.

Praga lingvistikalıq dógeregi 1929-1939-jılları usı aǵımınıń tiykarǵı principielerin sáwlelendiretuǵın ilimiy miynetler jıynaǵın járiyalap bardı¹¹. Usı «Miyнетler...» jıynaǵınıń birinshi sanında Praga lingvistikalıq dógereginiń teoriyalıq principi «Tezisler» túrinde járiyalandı. Praga lingvistikalıq dógeregi wákilleri ózleriniń ámeliy izertlew jumısları menen teoriyalıq kóz-qarasları boyınsha bir aǵımdaǵı mektep wákilleri bolıwı menen qatar bir-birinen ádewir parıq qıladı.

¹⁰ Пражский лингвистический кружок, М, 1967.

¹¹ Travaux du Cercle Linguistique de Prague.

Praga lingvistikalıq dógeregi Kopengagen strukturalizmi sıyaqlı Ferdinand-de Sossyurdiń miyrasların keń túrde paydalandı, sonlıqtanda kópshilik jaǵdayda Sossyur dástúrin dawam ettiriwshiler sıpatında kórinedi. Praga lingvistikalıq dógeregi wákilleriniń kóz-qaraslarınıń qalıplesiwine Boduen de Kurteneniń tildi izertlewdiń sinxroniyalıq aspektine áhmiyet berip til funkciyaların úyreniwdiń zárúrligi tuwralı ideyaları úlken tásir etti.

Praga lingvistleri tilge funkciyalar sisteması sıpatında qatnas jasadı.

Praga mektebindegi bul funkcionizm XX ásirdeń 20-jılları R.Yakobson miynetlerinde payda bolıp 1958-jılı slavistlerdiń IV xalıqaralıq sezidine B.Gavranek, K.Goralek, V.Skalichka, P. Trost usınǵan Praga lingvistikalıq dógereginiń tezislerinde tastıyqlanıwın taptı Praga mektebiniń lingvistikalıq koncepciyası eki ózgeshelikke iye. Birinshisi, struktura probleması, yaǵnıy tildiń strukturalıq xarakteri hám onıń bólimleriniń óz-ara tıǵız baylanıslılıwı, ekinshiden, Praga lingvistikası funkcionalmıngvistika bolıp tabıladı.

Solay etip, olar tildi izertlewde struktural hám funkcionalmıngvistikalıq qatnas jasawdı usındı.

Praga lingvistikalıq dógereginiń tezislerinde, sóylew háreketiniń eki tiykarǵı funkciyası kórsetiledi: a) sociallıq funkciya, yaǵnıy basqa individler menen baylanıs xızmeti b) ekspressivlik funkciya-sóylewshiniń emociyasın ańlatıw xızmeti. Praga tilshileri, eger sóylew háreketiniń hár qıylı funkciyaları bolatuǵın bolsa, onda oǵan hár qıylı funkcionalmıngvistikalıq tiller sáykes keliwi tiyis dep esapladı. Solay etip, ádebiy tildiń funkciyaları menen funkcionalmıngvistikalıq tillerdiń óz-ara baylanısın tómendegishe túsindiredi:

Ádebiy tildiń funkciyaları

Funkcionalmıngvistikalıq tiller

a) kommunikativlik funkciya

a) sóylew tili

b) arnawlı ámeliy funkciya

b) rásmiy til

v) arnawlı teoriyalıq funkciya

v) ilimiy til

g) estetikalıq funkciya

g) poetikalıq til

Praga lingvistikalıq dógeresinde fonologiya hám morfologiya problemları da izertlenildi.

2.2. Funkcional lingvistika

Nikolay Sergeevich Trubeckoy (1890-1938) slavyan tilleri boyınsha qánige, fonolog. Ol 1915-jılı magistrlik imtixanlardı tapsırǵannan sol Moskva mámleketlik universitetinde salıstırmalı til bilimi boyınsha lekciyalar oqıdı. 1919-jılı Sofiya universitetine ótti, 1922-jıldan Vena universiteti slavyan filologiyası kafedrasın basqardı. N.S.Trubeckoy Praga lingvistikalıq dógereginiń tiykarın salıwshılardıń biri. Onıń eń tiykarǵı miynetleri «Orıs tiliniń morfologiyalıq sisteması» (1934), «Fonologiyalıq bayanlaw ushın qollanba» (1935), «Eski slavyan tiliniń grammatikası» (1954). Ol ómiriniń sońǵı on eki jılın eń tiykarǵı «Fonologiya tiykarları» miynetin jazıwǵa baǵıshladı.

Bul miynet 1939-jılı nemec tilinde járiyalandı. N.S.Trubeckoydıń «Fonologiya tiykarları» miynetin shártli túrde XX ásirdegi birinshi fonologiyalıq enciklopediyası dep ataw múmkin. Bul miyette 100 aslam tillerdiń fonologiyalıq sisteması úyrenilgen, fonologiyaniń tiykarǵı túsinipleri, fonema hám onıń belgileri, fonemalardıń oppoziciyası, qabatlasqan sesler hám olardıń til sistemasındaǵı ornı máseleleri anıqlanǵan.

L.V.Sherba til sesleriniń máni ayırıwshılıq xızmetin kórsetken bolsa, N.S. Trubeckoy til sesleriniń máni ayırıwshılıq xızmetiniń tiykarında qanday akustikalıq elementler turatuǵının anıqladı. Til sesleriniń máni ayırıwshılıq xızmeti hám olardıń elementleriniń óz-ara baylanısı máselesi úyreniw tiykarında fonologiya óz aldına til biliminiń tarawı sıpatında qalıplesti.

1931-jılı N.S.Trubeckoydıń «Morfonologiyaǵa baylanıslı ayırım kóz-qaraslar», - degen maqalası járiyalandı. Bul maqalada Boduen de Kurteneniń bir morfemaniń qurılısındaǵı fonemalardıń ózgeriwi tuwralı bildirgen «alternaciya» teoriiyası Trubeckoy tárepinen rawajlandırıldı. Ol morfonologiya termini arqalı qálegen tildegi fonologiyalıq birliklerdi morfologiyalıq qollanıwdı túsinedi.

Morfonologiyaniń tiykarǵı izertlew obekti morfemalardıń fonologiyalıq qurılısın, morfologiyalıq xızmet atqaratuǵın seslerdiń kombinatorlıq ózgerislerin izertlew bolıp tabıladı. Praga mektebi wákilleri morfonologiyaǵa fonologiyaniń bir bólimi sıpatında qaraydı.

2.3. Praga lingvistikalıq dógereginiń ózgeshelikleri, til bilimine qosqan jańalıqları

Praga lingvistikalıq dógeregi wákilleri til biliminiń qurılısı tuwralı ózgeshe koncepciyanı usınıs etti. Til biliminiń ádettegi fonetika, leksikologiya, morfologiya hám sintaksis bólimleriniń ornına lingvistikalıq nominaciya teoriiyası degen termindi qollanıp, onda sóz hám turaqlı sóz dizbeklerin izertlew zárúrligin bildiredi. Bul bólimge sóz jasalıw, sóz shaqapları hám sóz formaları hám semantikanı kirgizedi.

Ekinshi sintagmatikalıq usıllar teoriiyası dep atalatuǵın bólimge sintagmatikalıq háreketler tiykarında payda bolatuǵın sóz dizbeklerin kirgizedi. Sintagmatika yamasa funkcional sintaksis,- Praga lingvistleriniń pikirinshe,- dástúriy sintaksiske sáykes kelmeydi. Baslawıshtıń grammatikalıq formaları hám funkciyasın esapqa alǵan halda bayanlawıshtıń tiplerin izertleydi. Morfologiya óz aldına til biliminiń tarawı esaplanbaydı, nominaciya teoriiyası hám sintagmatikalıq usıllar teoriiyasınıń ishinde úyreniledi.

Sintaksistiń problemaların izertlewge funkcional qatnas jasaw V.Mateziustıń «Gáptiń aktual aǵzaları haqqındaǵı máselege» (1947), «Chex tilindegi sózlerdiń qatar tártibiniń tiykarǵı funkciyası» (1947) miynetlerinde sáwlelengen. Bul teoriya boyınsha, gáptiń gáp aǵzalarına formal bóliniwine (baslawısh, bayanlawısh, gáptiń ekinshi dárejeli aǵzaları) gáptiń semantikalıq dúzilisi hám onıń funkcional mánisine tiykarlanatuǵın gáptiń aktual aǵzaları túsiniǵin qarsı qoyadı. «Eger formal aǵzalar gáptiń qurılısın grammatikalıq elementlerge ajıratıp úyretetuǵın bolsa-, dep jazdı V.Matezius,- aktual aǵzalar gápti konteksttiń ishinde qarastıradı». Gáptiń formal aǵzalarınıń tiykarǵı elementleri grammatikalıq predikat esaplanadı. Gáptiń aktual

aǵzalarınń tiykarǵı elementleri sóylewshiniń sóylew waqtındaǵı halatı (psixologiyalıq predikat), gáptiń payda bolıwına tásir etken derek esaplanadı.

Sonıń menen birge, Praga lingvistikalıq dógeregin Kopengagen strukturalizminen til iliminiń tiykarǵı problemaların túsiniwde ajıratıp turatuǵın tárepleri bar. Bul ayırmashılıq tómendegishe:

1. Praga lingvistikalıq dógeregi wákilleriniń L.Elmslevten ózgesheligi tillik reallıqtı biykarlamaydı, tilge tillik emes qubılıslardı biliwdiń quralı sıpatında qatnas jasaydı;

2. Olar til tańbaların onı qollanıw tiykarǵı bolǵan tilden bólek alıp qaramaydı. Til hám til tańbaların bir-birinen ajıralmaytuǵın qubılıs sıpatında qaraydı. Sonday-aq tildi óz aldına ajıratıp izertlewge bolmaydı, -dep tastıyıqlaydı. Tildi ádebiyat, kórkem óner, mádeniyatqa baylanıslı izertlew zárúrligin kórsetedi;

3. Praga lingvistikalıq dógeregi til strukturasını izertlewde qarama-qarsı qoyıw, salıstırıwdıń áhmiyetin tán aladı. Biraq strukturaniń elementleri real túrde jasaydı, sırtqı ortalıq penen baylanısta boladı, -dep tastıyıqlaydı. Bunı L.Elmslev tán almaǵan edi;

4. Tildi real turmıstaǵı zatlar hám qubılıslar menen tikkeley baylanıslı lingvistikalıq tańbalar sisteması sıpatında qarap Praga dógeregi wákilleri tildiń stilistikalıq hám hár qıylı funkcionallıq ózgesheliklerin izertlew til bilimniń tiykarǵı wazıypası bolıwı kerek,-dep tastıyıqlaydı.

Praga lingvistikalıq mektebi menen Kopengagen mektebi arasındaǵı ayırmashılıq olardıń lingvistika problemalarına ulıwma teoriyalıq kóz-qaraslarınıń ózgesheliginde de kórinedi.

Praga lingvistikalıq dógeregi wákilleri til sisteması elementlerin funkcionál differenciaciya jasaw, kórkem shıǵarmalardıń tilin úyreniw, til mádeniyatı máselelerin izertlewge úlken dıqqat awdaradı.

Praga lingvistikalıq dógereginde til funkciyaların izertlew, til hám sóylew funkciyaların bir-birinen ajıratıw máselesi tiykarǵı orında turǵanlıǵı sebepli bul mektepti ayırım ilimiy ádebiyatlarda funkcionál lingvistika dep te ataydı.

3-tema: Deskriptiv lingvistikadağı morfema túsinigi

Jobası:

1. Amerika til bilimi
2. Yel mektebi wákilleri.
3. L.Blumfildtiń teoriyalıq kóz-qarasları.
4. Transformaciyalıq-generativlik grammatika
5. Deskriptivizmniń krizisi.

Tayanısh sózler: *Deskriptiv lingvistika, morf, morfema, allamorf, tikkeley qatnasıwshılar metodi, substituciya metodi, morfemanıń alternantı, distrubiciya, morfemalardı identifikaciyalaw, taza analizlew mektebi, idioma.*

3.1.Amerika til bilimi

Til biliminde strukturalizm aǵımınıń Kopengagen mektebi, Praga lingvistikalıq dógeregi menen birge amerika deskriptiv lingvistikası belgili orındı iyeleydi.

Amerika til biliminde teoriyalıq mashqalalardı úyreniwge, lingvistikalıq analizlewdiń metodların qáiplestiriwge, ayrıqsha morfologiyalıq izertlewlerge qızıǵıwshılıq joqarı. Deskriptiv lingvistikaniń talaplarına sáykes tildiń morfologiyalıq qurılısın formal bayanlaw princibi boyınsha sóylewde eń kishi máni ańlatatuǵın elementlerdi-morfemalıq segmentti ajratıw, óár qıylı lingvistikalıq qorshawda olardıń funkciyasın anıqlaw, morfemalıq segmentlerdi morfemalar toparına birlestiriw, morfemalardı grammatikalıq toparlarǵa ajratıw zárúr [1]. Bul maqalada amerikalıq tilshilerdiń morfologiya, morf, morfema tuwralı kóz-qarasları sóz etiledi.

Morfologiyalıq analizlewdiń teoriyası, metodikası óám texnikası Yudjin Nayd, Zelling Xarris, Charlz Xokket, Bernard Blok miynetlerinde bayanlangan. Yudjin Nayd «Morfologiya sózlerdi izertleydi»-dep jazadı [2]. Leonard Blumfild, B.Blok, Dj.Treyger, Ch.Xokkettiń miynetlerinde «morfologiya» termini arqalı sózdiń

qurılısın izertlew túsiniledi. Biraq ta sóz izertlew, analizlewdiń baslanǵısh noqatı sıpatında túsiniledi, al tildi bayanlaw, úyreniwde morf, morfema termini jumsaladı. Sóz lingvistikalıq izertlewdiń birligi sıpatında tán alınbaydı.

Lingvistikalıq tańbalar, olardıń shegaraları, olardıń dizbeklesiw œám qollanıw normaları sıyaqlı teoriyalıq mashqalalar bul mektep wákilleri tárepinen tek morfemaǵa baylanıslı jumsaladı.

Is júzinde tek sózdiń qurılısı emes, sóz dizbegi, gáplerdiń qurılısı da morfemalar tiykarında analizlenedi, yaǵnıy morfema amerika deskriptivizm aǵımındaǵı lingvistikalıq analizlewdiń oraylıq œám tiykarǵı birligi esaplanadı. Sonlıqtanda morfema olar tárepinen keń œám tereń túrde úyrenilgen.

Deskriptiv aǵımınıń tiykarın salıwshı L.Blumfild óziniń «Til» (1933) miynetinde morfemanıń eń kishi tillik forma ekenligin kórsetip, basqa tillik formalar œám fonemalardıń basqasha izbe-izligine fonetika-semantikalıq uqsaslıǵı joq ekenligin bildiredi [3].

Bul anıqlamadan morfemanıń ózgesheligin úyreniw morfemanıń sırtqı formalıq belgilerin anıqlaw menen birge onıń ańlatatuǵın mánisinde úyreniwdiń zárúrligi kórinedi.

«Morfemanıń mánisi semema bolıp tabıladı, -dep jazadı L.Blumfild, - Lingvistikada morfema onıń seslik qurılısı kóz qarasınan bayanlanıwı tiyis, al morfemanıń mánisi, semema til biliminen tısqarı da turadı. Máselen: wolf «qasqır», fox «túlki», dog «iyt» kibi morfemalardıń mánileri ortasında œesh qanday baylanıs sezilmeydi. Olar zoologlardıń izertleytuǵın mashqalaları bolıp tabıladı [4].

Lingvistikalıq birliklerdi izertlewde mániniń ornı œaqqındaǵı máselede amerika tilshileri ortasında eki túrli kóz-qarastı bayqawǵa boladı.

Z.Xarris, Dj.Treyger, B.Blok, Ch.Fegelin œ.t.b. tildi formal bayanlawdıń táreparları mánini esapqa almay-aq izertlewde lingvistikalıq analiz jasaw metodların qollanadı.

3.2. Yel mektebi wákileri.

Yu. Nayd «Formadan tısqarı da máni bolmaydı» dep jazadı [5]. Naydtıń bul pikirinen tildi úyreniwde tiykarǵı dıqqattı formaǵa qaratıwımız kerek, al máni faktorın morfologiyalıq izertlewlerde lingvistikalıq analizlewdiń zárúrligi joq degen juwmaq kelip shıǵadı. Ch.Fegelin «lingvist sóylewde izertlewde ańlatatuǵın mánisine qaramay-aq fonema cǵám morfemalarǵa ajratıwı tiyis», dep esaplaydı[6]. Bul jaǵday tillik izertlewlerdiń cǵádden tıs formallasıwına alıp keledi. Charlz Friz, Kennet li Payk, G.Glison c.t.b. ilimpazlar máni faktorın esapqa almay morfemalardı izertlew múmkin emesligin bildiredi.

Morfemanıń formalıq ózgesheligin deskriptiv lingvistika wákileri cǵár qıylı túsindiredi. Bul mekteptiń tiykarın salıwshı Leonard Blumfild «Morfemanı fonetikalıq bayanlaw múmkin, sebebi ol bir cǵám onnan kóp fonemalardan turadı»- dep jazadı. Solay etip, morfemanı payda etetuǵın seslik material bolıp fonema xızmet etedi. Biraq morfemanı payda etiwde fonemanıń barlıq tipleri teńdey qatnaspaydı. Blumfildtiń pikirinshe, morfema-segmentlik fonemalardıń belgili dárejede izbeizligi bolıp tabıladı. Supersegmentli fonemalar morfemanı payda etiwde qatnaspaydı. Intonaciya cǵám pát qubılısı da morfemanı payda ete almaydı.

Ol morfologiyalıq konstrukciyalardı analizlewde tek onıń quramına kiretuǵın morfemalarǵa sıpatlama beriw menen sheklenbeydi, al morfologiyalıq processlerdi de bayanlaydı.

Deskriptiv lingvistikanıń rawajlanıwında belgili ornı bar Zelling Xarristiń miynetlerinde morfema teoriiyası jáne de rawajlandırıldı. Ol sóylew aktınıń seslik formasın anıqlaw, morfemanıń fonetikalıq quramın izertlewde fonemalardıń bir tipi menen sheklenip qalıwǵa bolmaydı. Morfemalıq segment sóylew aktınıń bir bólimi elementti mánili birliklerge ajratıw nátiyjesinde payda boladı, ol segmentlik cǵám supersegmentlik seslik birliklerden ibarat boladı. Cǵár qanday seslik qubılıs sózdi yamasa sóylewde ańlatıwınan ǵárezsiz morfemalıq segmenttiń quramına kiredi dep esaplaydı.

Morfemanı fonemalardıń izbe-izligi sıpatında túsiniwge de ózgeris kirgizedi. Fonemalardıń izbe-izligi úzilissiz bolıwı shárt emes, morfemalardıń ayırım aǵzaları ortasına basqa elementlerde kelip kiriwi múmkin-dep jazadı. Solay etip, Z.Xarris morfemaǵa tómendegishe anıqlama beredi: «Turaqlı túrde birge qollanılatuǵın máni qurılısı jaǵınan pútin sıpatında asociaciya etiletuǵın fonemalardıń qálegen kombinaciyası morfema bolıp tabıladı. Z.Xarris birikpegen, distaktli óám úziliske túsetuǵın morfemalar tuwralı arnawlı maqala da jazdı. Ol bul máseleni jáne de «Struktural lingvistika metodları» miynetinde keń túrde bayanlaydı. L.Blumfildke salıstırǵanda morfema túsiniwine keń máni beriw tek Zelling Xarristiń bir ózine tiyisli emes. Charlz Xokkette óziniń ulıwma til bilimi boyınsha izertlewlerinde segmentlik óám supersegmentlik morfemalardıń bolatuǵının kórsetip, supersegmentlik morfemalardıń qurılısına intonaciyanı da kirgizedi.

Z.Xarris morfemanı payda etetuǵın qurılıs materialı sıpatında fonemanıń segmenti óám supersegmentine qosımsha morfema óám sóylew komponentleriniń ornalasıw tártibin de atap kórsetedi. Sóylew komponentleriniń ornalasıw tártibi eger ol máni ayırıwshılıq xızmet atqaratuǵın bolsa morfema statusın aladı. Ayırım tillerde,-dep jazadı Xarris, sóylew komponentleriniń ornalasıw tártibin basqa morfemalıq segmentler menen teńdey dárejede sóylewdiń morfemalıq qurılısınıń bir elementi sıpatında qaraǵan maqul.

Z.Xarristiń bul pikiri morfema túsiniğiniń mánisin keńeytti. Morfemanı bunday túsiniw morfemanı tek morfologiyanıń tiykarǵı birliǵi emes, al sintaksistiń de oraylıq birliǵine aylandıradı. Morfemanı analizlewde barlıq morfemalar fonemalar arqalı anıqlanadı, tildegi barlıq sóylew, pikir bildiriw segmentlik óám supersegmentlik morfemalar tiykarında izertlenedi-degendi bildiredi. Solay etip, Z.Xarris morfemanıń segmenti túsiniǵin egerde ol máni ayırıwshılıq xızmet atqaratuǵın bolsa, sóylew procesine baylanıslı barlıq qubılıslarǵa-kúshli frazalıq pát, soraw óám tańlanıw intonaciyası, pauzaǵa baylanıslı qollanıwǵa boladı, -dep esaplaydı. Bul óz gezeginde Z.Xarristiń sóylew, pikir bildiriwge bergen anıqlamasın ózgeriwine májbúrleydi. Sóylew morfemalıq segmentlerdiń izbe-izligi sıpatında emes, al olardıń kombinaciyası, birigiwi sıpatında qaraladı.

өзiniń waqtında L.Blumfild, әәр қандай комплексli forma толығы менен морфемалардан турadı деген пікirdi bildirip edi.

Z.Xarris әәм Ch.Xokket bul anıqlamanı sóylew, pikirge baylanıslı qollanıladı әәм әәр қандай sóylew morfema segmentleri yamasa morflardan ibarat dep esaplaydı. Bul tuwralı Xokket óziniń «Morfologiyalıq analizlew mashqalaları» деген мақалasında «Әәр қандай sóylew толығы менен morflardan ibarat, sóylewdiń әәр bir seslik elementi anaw yamasa mınaw morfqa tiyisli»-dep jazadı.

3.3. L.Blumfildtiń teoriyalıq kóz-qarasları.

Eger әақиқатında da sóylew, pikir bildiriwde әәmmesi morfemaға baylanıslı bolatuғыn bolsa onda ádette sintaksistiń quramında izertlenetuғыn ayırım máseleler morfologiyaniń qarawına ótedi. Sonlıqtanda G.Glison til әаqqında deskriptiv tálimattin tiykarların bayanlay otırıp, ayırım lingvistlerdiń túsinigin she «morfologiya» termini «grammatika» termininiń sınıarı sıpatında jumсалғанın kórsetedi

Kórip otırғанımızday, deskriptiv lingvistika wákilleri morfemanı grammatikalıq izertlewlerdiń tiykarǵı әәм birden bir strukturalıq birliги esaplaydı. Morfemanı izertlemey turıp tek ǵana tildiń morfologiyalıq qurılısın emes, al sintaksisin de úyreniw múmkin emes dep tastıyıqlaydı.

Endi deskriptiv lingvistika wákilleri morfologiyalıq analizdi қандай basqışlarda әәм izbe-izlikte ámelge asırғанına názer awdarayıq. L.Blumfildtiń anıqlaması boyınsha, morfema-morfemanı basqa lingvistikalıq birliklerden (fonema, sóylew) ajıratıp turatuғыn, biraq fonemalardıń turaqlı túrde birdey kombinacijalarda qaytalanıwın támiyinleytuғыn fonetika-semantikalıq uqsashıqqa iye ulıwmalıq formula bolıp tabıladı.

Dj.Grinberg bul anıqlamaға qanaatlanbaydı, morfemaға ámeliyatta real qollanıw ushın qolaylı, anıq әärekecheń anıqlama beriw zárúrligin kórsetedi [15]. Sonlıqtanda deskriptiv lingvistika wákilleri miynetlerinde tildi morfologiyalıq analiz

jasawda qollanılatusın, onı qısqa túrde biraq qolaylı formulalar arqalı bayanlaw ushın bir qatar anıqlamalar ceam usıllar islep shıǵıwǵa úlken dıqqat awdarılǵan.

Amerika tilshileriniń kórsetiwine qaraǵanda, morfologiyalıq analizdiń wazıypası materialdı ulıwmalasqan formulalar túrinde dizimge alıwdıń qolaylı usıllarına erisiw, kóp qırlı lingvistikalıq materiallardı qanday da bir qaytalanatusın birliklerdiń funkciyası sıpatında úyreniw bolıp tabıladı. Bul jaǵday awdarma jasawshı kompyuterler ushın tildi programmalaştırıwǵa alıp keledi.

Z.Xarris 1942-jılı morfologiyalıq analizlewdi úsh basqısha ámelge asırıwdı usınadı. Morfologiyalıq analizlewdiń úsh basqıshı tómendegiden ibarat: Til arqalı cear qanday pikir bildiriw, sóylew máni bildiretuǵın fonemalardıń dizbegine shekem ajratıladı. Barlıq elementler morfemaniń alternantları dep ataladı; keyin morfemaniń alternantları morfemalıq birlikke birigedi ceam eń sońında alternantları arasında birdey uqsaslıǵı bar morfemalar klasslarǵa ajratıladı.

Bul jerde fonologiyalıq analizlew menen tolıq sáykeslikti kóriwge boladı. Deskriptiv lingvistika wákılleri ózleriniń miynetlerinde fonologiyalıq analizlew principlerin morfologiyalıq analizlewge qollanıwǵa cearaket etkenligi bayqaladı.

Analizlewdiń birinshi basqıshında sóylew, pikir bildiriw máni ańlatatusın eń mayda elementlerge yamasa ayırım mánilik segmentlerge ajratıladı. Usınnan «segmentlestiriw» termini kelip shıǵadı. Izertlewdiń birinshi basqıshında sóylewdegi fonetikalıq uqsas belgiler úyreniledi. Fonetikalıq uqsaslıǵı bunday segmentlerdi elede tereńirek izertlewge zárúrlik bar ma degen sorawǵa signal xızmetin atqaradı. Egerde segmentlestiriwde birliklerdiń fonetikalıq uqsaslıǵı esapqa alınbaǵan bolsa ámeliyatta birde-bir morfemanı ajratıp alıw qıyın bolǵan bolar edi. Struktural lingvistikanıń tili menen aytqanda, formalıq jaqtan jaqınlıq birliklerdi markalaydı.

Segmentlestiriw qalay ámelge asırıladı? ¼anday usıllar tiykarında sóylew ayırım bóleklerge ajratıladı? Bul máselede Blumfild ceam usı mekteptiń ayırım wákılleriniń kóz-qarasları birdey emes. Sóylewde aǵzalarǵa ajratıw ushın tikkeley-qatnasıwshılar metodın qollanıw kerek pe (L.Blumfild, R.Uelz, Yu.Nayd, K.Payk) yamasa salıstırıw metodın qollanıw kerek pe? (Z.Xarris, G.Glison, Dj.Grinberg) degen sorawǵa juwap tabıwda pikirler arasında ayırmashılıq payda boladı.

Tikkeley-qatnasıwshılar metodi sóylewdi onı payda etip turǵan konstrukciyalarǵa ajıratıw arqalı, yaǵnıy lingvistikalıq modellerdi esapqa alǵan óalda ámelge asırıladı. Tikkeley-qatnasıwshılar metodi sóylewdiń óár bir ajıratılǵan bólegi eki bólimnen turatuǵına tiykarlanadı. Mısalı: Poor John ran away; Poor John/ ran away; ran/ away; a/ way.

Deskriptiv lingvistika wákillerinen salıstırıw metodınıń tárepdarları salıstırıw metodi tiykarında sóylewdi mayda bóleklerge ajıratıw qıyınshılıq tuwdırmaydı dep esaplaydı. Bul metod mánilik jaqtan jaqın pikirlerdi, mánilik qatarlardı salıstırıwǵa tiykarlanadı. Sóylewdi salıstırıw metodi tiykarında aǵzalarǵa ajıratıwda eki faktor-forma óám máni faktorına tiykarlanadı.

Dj.Grinberg salıstırıw metodi tiykarında sóylewdi morfemalarǵa ajıratıw principlerin bayanlaydı. Ol máni faktorın esapqa aladı. Z.Xarris salıstırıw metodi tiykarında segmentlestiriw problemasın sheshiwde sóylewdiń formal strukturasını salıstıradı, onıń semantikalıq qatnasların esapqa almaydı. Z.Xarris sóylewdi ajıratıwdıń eki principin usınadı. Onıń birinshisi morfemalıq segmentlerdi ayırıwdıń joqarǵı basqıshı yaǵnıy sóylewdi maksimal dárejede elementar bóleklerge ajıratıw óám onıń sanın anıqlaw; Ekinshisi sówlewdegi morfemalıq segmentlerdiń tómeni basqıshın belgileydi, yaǵnıy olardıń sanın minimumǵa shekem qısqartadı.

Morfologiyalıq analizdiń ekinshi basqıshında sóylewdiń bólimlerin sistemalastırıw óám olardı morfema yamasa morfemalıq birlikler toparlarına ajıratıw ámelge asırıladı. Morfemanıń allamorfların klassifikaciyalawda amerika til biliminde «identifikaciyalaw» termini qollanıladı. Morfemalıq segmentlerdi identifikaciyalaw principleri Xarris tárepinen usınıs etildi. Ol fonologiyalıq distrubiciya óám qosımsha distrubiciya túsiniklerin morfologiya tarawında qollandı. Morfologiyada distrubiciya termini arqalı izertlenip atırǵan morfema ushırasatuǵın kontekstler jıynaǵı bul morfema jumsala almaytuǵın basqa kontekstlerden ózgesheligi túsiniledi.

Distrubiciya túsinigi deskriptiv til biliminiń eń tiykarǵı túsinikleriniń biri bolıp tildiń óár qıylı yarusların lingvistikalıq analizlewde qollanıladı. Morfemanıń alternantları tuwralı túsinik (ayırım jaǵdaylarda allamorflar dep te ataydı) morfemalıq

analizlewdiń bul basqışhı ushın oǵada áǵemiyetli. Morfemalardı identifikaciyalaw degenimiz allamorflardı belgili bir toparǵa jámlestiriw degendi bildiredi.

3.4. Transformaciyalıq-generativlik grammatika

Morfologiyalıq analizdiń úshinshi basqışhında morfemalar belgili bir klasslarǵa ajıratıp izertlenedi. Deskriptiv lingvistika wákilleri morfemalardı tómendegi klasslarǵa ajıratadı: formal klasslar (form classes), «morfemalıq-distributivlik klasslar», (morpheme-distribution classes) yamasa «óz ara orın almasıwshı birlikler klassı» (substitution classes). Lingvistikalıq analizdiń bul basqışhında birdey lingvistikalıq qorshawda keletuǵın morfemalar klasslarǵa ajıratıladı. Máselen: úy ǵám qala morfemaları bir klasstaǵı sózlerge kiredi, sebebi bul eki sózdi tómendegidey qorshawlarda biriniń ornına ekinshisin qollanıw múmkin. Mısalı: órtenbekte,jalın qushaǵında, mendi kórip túrman, úlken....., kóp....., bizler..... de/da jasaymız.

¼orshawda qollanılgan sózlerdiń sáykes keliwi yamasa kelmewi substituciya metodı tiykarında anıqlanadı. Yaǵnıy sóylewdiń qurılısındaǵı bir morfemanı basqası menen almastırıp kóredi. Deskriptiv lingvistika mektebi wákilleri tildi fonetikalıq morfologiyalıq, sintaksislik basqışhlarda izertlewde bul metodqa ayrıqsha áǵemiyet beredi. Sonlıqtanda Z.Xarris «Substituciya metodı deskriptiv lingvistikalıq tiykarǵı metodı esaplanadı», -dep jazadı. Substituciya túsiniǵın lingvistikalıq analizge L.Blumfild alıp kelgen edi. Ol grammatikalıq formalardıń ayırım kategoriyaları sóylewdiń grammatikalıq shólkemlesiwiniń bir tipin ańlatıwın substituciya dep ataǵan edi. Blumfildtiń pikirinshe, substitut lingvistikalıq forma bolıp, ayırım jaǵdaylarda belgili bir topardaǵı aǵzanı almastıra aladı. Ol substitutlarǵa almasıqlardıń mánilik túrlerin, rawish, sanlıq ǵám ayırım feyil sózlerdi kirgizgen edi.

Z.Xarristiń pikirinshe, substituciya izertlew metodı bolıp tabıladı. Bul metodtıń járdeminde morfemalardı klasslarǵa ajıratıw múmkin. Bul morfemaniń qanday dizbekte birdey qorshawda keliwin anıqlaw Blumfild qollanǵan tikkeley-qatnasıwshılar metodına belgili dárejede qarama-qarsı qoyıladı. Xarris Blumfild tárepinen usınılgan sóylewdiń ulıwmalıq principi bolatuǵınına gumanlanıwshılıq

penen qaraydı. Өз-ара орын алмасıwshı klasslardı qáılestiriwde Blumfild kórsetkenindey analitikalıq baǵdarda sóylewden morfemaǵa qaray emes, al morfemadan sóylew, pikir bildiriwge qaray kem-kem sintezlew jolı menen oǵaǵa etilse teoriyalıq mashqalalar azayar edi,-dep kórsetedi Xarris.

Z.Xarris substituciya metodı menen anaw yamasa mınaw morfemanıń distribuciyasın anıqlaw ańsat emes ekenligin bildiredi. Seslerdiń fonologiyalıq distribuciyasın anıq anıqlaw múmkin. Sebebi tildegi fonemalardıń sanı az. Al morfologiyalıq analizlewde kartina túp-tiykarınan ózgeredi. ǵlken kólemlı tekstlerdi analizlewde morfemalardıń tolıq distribuciyasın anıqlaw qıyınshılıq tuwdıradı. Bunıń tiykarǵı sebebi morfemalardıń oǵaǵa qıylı kombinaciyalarda qollanıw múmkinshiligi keńligi menen birge ayırım morfemalar júdá siyrek jumsaladı.

Analizlewdiń bul basqıshındaǵı barlıq qıyınshılıqlar morfemalardı distribuciyalıq bayanlaw menen saplastırılmaydı. Izertlewshi morfemalardıń dizbeklesiw, qorshawda keliw normaların izertlew barısında morfemalardıń az sandaǵı toparı ǵana absolyut identifikaciyalıq distribuciyaga iye ekenligin bayqaydı.

Solay etip, birdey distribuciyaga iye morfemalar klasın anıqlaw bir qansha qıyınshılıq tuwdıradı. Bul qıyınshılıq anaw yamasa mınaw morfemanıń distribuciyasın tolıq anıqlawdıń múmkin emesligi, sonday-aq, tolıq birdey distribuciyaga iye morfemalardıń oǵada az ekenliginde kórinedi. Sonlıqtanda morfemalardı klassifikaciya jasawda distribuciyası tolıq sáykes bolmasa da jaqın distribuciyaga iye morfemalardı bir morfemalar klasına birlestiriw, olardı oǵaǵa qıylı usıllar menen jaqınlastırıwǵa tuwra keledi.

Deskriptiv lingvistika wákilleri morfemanıń oǵaǵa qıylı kategoriyaları ortasında principial ayırmashılıq joq ekenligin kórsetip tildegi barlıq morfemalardı ekige-túbir oǵam kómekshi morfemalarǵa ajıratadı. Z.Xarris teoriyalıq kóz qarastan supersegment fonemalar (pawza, pát, intonaciya) morfema xızmetinde jumsalatuǵının bildiredi. Túbir morfemalardı klasslarǵa ajıratıwda dástúriy grammatikaǵa salıstırǵanda ózgeshe oǵam quramalı usıldı qollanadı. Z.Xarris inglis tilindegi morfema oǵam morfemalardıń izbe-izliginiń (sonıń ishine sózdi de kirgizedi) 30 tipin anıqlaydı. Bul tiplerdiń ishinde dástúriy morfologiyadaǵı atlıq, feyil,

awıspalı ėám awıspasız feyller, kómekshi sózler, kelbetlik, ráwısh, almasıqlardı ushıratıw múmkin. Deskriptiv lingvistika wákılleri sózlerdi sóz shaqaplarına dástúriy ajıratıp úyreniwdi jetkiliksiz dep esaplağan bolsa da, olardıń ózleri morfemalardı klasslarǵa ajıratıwda sóz shaqaplarına tiykarlanganın kóremiz.

Z.Xarristiń kórsetiwinshe, morfologiyalıq analizdiń eń sońǵı basqıshında morfemaǵa salıstırǵanda sóylew procesinen alınǵan úlken úzindi (sóylewdiń bólegi) izertlenedi. Tildiń óz-ara orın almasıwshı birlikler klasına tek morfemalar ǵana emes, al morfemalardıń izbe-izligi, sóz ėám sózler dizbegi de kiredi. «Biziń wazıypamız-dep jazadı Xarris,- A ėám V morfeması S-D morfemalarınıń korshawında jumsalıwın anıqlaw ǵana emes, bul jaǵdayda AE yamasa FGH tártibinde morfemalar qollanılatuǵın anıqlaw bolıp tabıladı.

Izolyaciyalangan morfemalardı klassifikaciyalaw principleri, morfemalardı klassifikaciyalawda olardıń óz-ara orın almasıwshılıǵın anıqlawshı substituciya metodı sintaksislik basqıshqa alıp shıǵıladı ėám morfemalardıń dizbegin anıqlawda qollanıladı. Z.Xarris ózi usınǵan izertlew metodı tiykarında tildiń bir qansha quramalı bolǵan birlikleri gápler ėám sóylewdiń izbe-izligi monolog ėám dialoglardı analizlewge boladı dep esaplaydı. Solay etip, morfologiyalıq analizlewdiń úshinshi basqıshı morfologiyalıq basqısthan sintaksislik basqıshqa ótiwdi támiyinleydi. Amerika til biliminde sintaksis tarawı boyınsha izertlewler Noam Xomskiydiń transformaciyalıq generativlik teoriyasında sáwlelengen.

3.5. Deskriptivizmniń krizisi.

Deskriptiv lingvistikanıń ózine tán kemshilikleriniń biri tildiń grammatikalıq strukturası morfema ėám morfemalardıń dizbeginen ibarat ekenligin bayanlay otırıp morfema menen sóz dizbegi ortasındaǵı sózdi dıqqattan shette qaldıradı. Deskriptiv lingvistika wákılleri sózdiń real jasaw normaların esapqa almağan ėalda til sistemasın quradı. Sóylewde morfemalıq segmentlerdiń izbe-izligi sıpatında qaraw, morfemanı sóylewde payda etetuǵın qurılıs materialı sıpatında túsiniw qatnas quralı bolǵan tildiń ėeaqıyqıy ėealatın sáwlelendire almaydı. Sóylewshı subekt ushın tilde

erkin qollanılatusın sózler jasaydı. Sóylew barısında sózlerdi leksika-grammatikalıq baylanısqa túsiriw arqalı sóylew payda boladı. Bunı deskriptiv mektep wákileri de biledi, biraq til teoriiyası ushın júdá ácemiyetli emes dep esaplaydı. Máselen, Ch.Xokket bılay jazadı: Adamlar sózdi úyreniw demek tildi úyreniw dep oylaydı. Bul qáte kóz qaras. Grammatikalıq aspektte tildiń eń birinshi qurılıs materialı bolıp morfemalar xızmet etedi, al sózler emes. Morfemanı eń tiykarǵı til birligi sıpatında esaplaytuǵın bul óalat sózdiń qunın tómenletpeydi.

Ch.Xokket óziniń «Ǵázirgi lingvistika kursı» miynetinde «sóylewde morfema qurılıs materialı bolıp tabıladı»-dep kórsete kelip, keyin ala idioma túsiniǵin kirgizedi. Idioma termini arqalı ápiwayı óám quramlı forma yaǵnıy morfema óám morfemalar dizbegi túsiniledi. Idiomalardıń qatarına Xokket morfemalardıń dizbegi (qospa sózler óám dórendi sózlerdi de), tolıq frazalardı (mısalı, Noul is the time for all good men to come to the aid of the party) óám ayırım dialoglardı kirgizedi.

Solay etip, Xokket lingvistikalıq analizge óziniń kórsetiwi boyınsha gápti dúziwdegi eń sáykes keletuǵın birlikler bolǵan idioma túsiniǵin kirgizdi. Biraq onıń miynetinde bul kategoriyanıń anıq ilimiy anıqlaması berilmegen. Tildiń grammatikalıq qurılısın bayanlawda idiomalardıń ornı anıqlanbaǵan, sóylewde idiomalardı ajratıwdıń principi kórsetilmegen. Deskriptiv lingvistikanıń tiykarǵı kóz qaraları sintaksis tarawında Noam Xomskiydiń transformaciyalıq teoriiyası payda bolǵannan keyin ózgeriske ushırmaqta. Bul teoriyanıń payda bolıwı morfemanı sintaksistiń tiykarǵı birligi sıpatında esaplawǵa bolmaytuǵının kórsetti. Sońǵı waqıtları deskriptiv lingvistika gáptiń qurılısın tereń úyreniwge umılmaqta, sintaksislik analizlewde transformaciyalıq metodtı qollanıw tiykarında tekstti kompleksli izertlew baǵdarında rawajlanmaqta.

Bul maqalada deskriptiv lingvistika wákileri kóterip shıqqan kóplegen máselerdiń ishinen tek morfologiyalıq pikirlerine sholıw jasadıq. Bunıń tiykarǵı sebebi amerikalı ilimpazlar til biliminiń usı tarawına qızıǵıwshılıq tuwdıratuǵın jańa ideyalardı alıp kirdi. Morfemalardıń ayırmashılıǵın óár tárepleme óám anıq lingvistikalıq bayanlaw, morfemalardı klassifikaciyalaw principi óám olardıń funkciyasınıń anıqlanıwı til bilimi ushın jańalıq boldı. Burınnan belgili óám dástúriy

til biliminde izertlengendey bolıp kórinetuǵın tillik faktlerge jańasha kóz-qarastan qarawǵa májbúrledi.

Dástúriy túsineklerden bas tartıw, struktura kóz qarasınan eski teoriyalardı qayta qarap shıǵıw grammatikalıq táliymat tariyxınıń jańa betiniń ashılıwın bildiredi. Amerika tilshileri izertlewde œár qıylı usıllardı qollanıwına, terminologiyalıq ayırmashılıqlardıń bolıwına qaramastan «taza analizlew mektebi»niń (shkolı chistogo analiza) lingvistikalıq izertlewdiń tiykarǵı birliǵi morfema bolıp tabıladı, al tildiń grammatikalıq sisteması morfemalardıń oppoziciyasınan ibarat degen tiykarǵı teoriyalıq kóz qarastarınıń áǵemiyetin tómenletpeydi.

4-tema: Alisher Nawayınıń' «Muhokamatu-l lug'atayn» miyneti

Jobası:

1. «Muhokamatu-l-luǵatayn» miynetiniń Stambul nusqası
2. «Muhokamatu-l-luǵatayn» miynetiniń Stambuldaǵı Sulaymaniya kitapxanasındaǵı nusqası
3. «Muhokamatu-l-luǵatayn» miynetiniń Parij nusqası
4. «Muhokamatu-l-luǵatayn» miynetiniń Budapesht nusqası

Tayansh sózler: *turkiy tili, parsı tili, arab tili, leksika-semantika, fonologiya, morfologiya.*

4.1. «Muhokamatu-l-luǵatayn» miynetiniń Stambul nusqası

Ullı oyshıl Alisher Nawayınıń «Muhokamatu-l-luǵatayn» («Eki tildiń sáwbeti») miyneti 1499-jılı jazılǵan. Ol bul miynetin jigitlik tuyǵıları yosh urıp turǵan jılları emes, al ómiriniń sońǵı payıtlarında bay turmıshlıq tájiriybe toplagan, ómir baǵınıń miyweleri pisip jetilisip, kámillikke erisken dáwirinde dóretken. «Muhokamatu-l-luǵatayn» miynetiniń tórt qol jazba nusqası saqlanǵan:

1. Nusqalardan birinshisi Stambuldağı Topqapı sarayı muzeyi Ravan kitapxanasında 808 shifrı menen saqlanatuğın Nawayı shıǵarmaları toplamnıń 774-781 betlerinen orın alǵan. Bul qol jazba 1697-jılı kóshirilgen.

2. Bul miynettiń jáne bir nusqası Stambuldağı Sulaymaniya kitapxanasınıń Fatih bóliminde 4056 shifrı menen saqlanatuğın Nawayı shıǵarmaları toplamınan orın alǵan.

3. Parij nusqası. Bul nusqa Parij milliy kitapxanasında saqlanatuğın (Suppe. Turc. 316-317 sanlı qol jazba) Nawayı shıǵarmaları toplamınan orın alǵan. Qol jazba 1526-1527 jılları kóshirilgen.

4. Bul miynettiń jáne bir nusqası Budapeshtte saqlanadı. «Muhokamatu-l-luǵatayn» birinshi mártebe 1841-jılı Parijde M. Katremer tárepinen járiyalanadı. 1882-jılı Baqsha sarayda I. Gaspıralı tárepinen, 1895-jılı Stambulda Ahmed Javdet ulı tárepinen baspaǵa tayarlanıp járiyalandı. 1917-jılı Qoqandta tasbaspa usılında basılıp shıqtı. Bunnan soń ózbek alımı Parso Shamsiev bul miynetti 1940, 1948, 1967-jılları Tashkentte úsh mártebe járiyaladı. 1940-jılı latın álipbesinde járiyalanǵan. Bul baspaǵa miynettiń Parij nusqası tiykar etip alınǵan. 1948, 1967-jıllarda kirill jazıwında járiyalandı. Bul miynet Ashxabad, Urumchi qalalarında da járiyalanǵan. 1996-jılı bul miynet Ankarada Túrki tili qurımı tárepinen járiyalandı. 2000-jılı Tashkentte jáne bir mártebe O'zbekistan qaharmanı Suyima Ganievanın baspaǵa tayarlawında Nawayı shıǵarmalarınıń on altınshı tomında jariyalandı.

Bul miynette túrkiy til menen parsı tili bir-birine salıstırmalı baǵdarda sóz etiledi.

4.2. «Muhokamatu-l-luǵatayn» miynetiniń Stambuldağı Sulaymaniya kitapxanasındağı nusqası

Nawayı túrkiy ulıstı túrkler, túrk eli, túrk ulısı, túrkiy tildi bolsa túrk tili, túrk lafzi, túrk alfazı, túrkshe, túrkiy alfaz dep ataydı. Parsı ulısın sart ulısı, sart eli, parsıy tildi bolsa farsıy, farsı tili, farsıy alfaz yamasa sart tili, sart lafzi dep ataydı. Alisher Nawayı óziniń miynetinde bul eki tildi bir-birine tek salıstırıw menen sheklenbeydi. Onda túrkiy hám parsı tilleriniń ózine tán ózgeshelikleri ilimiy tiykarda bayan

etilgen. Nawayınıń bul dóretpeni jazıwdaǵı tiykarǵı máqseti túrkiy tildiń kórkem shıǵarma dóretiwde múmkinshilikleriniń oǵada sheksiz ekenligin, onıń sózlik baylıǵın kórsetiw hám usı tiykarda jas qálemkeshlerdiń itibarın tiykarınan túrkiy tilge qaratıw bolıp tabıladı. Nawayınıń aytpaqshı bolǵanı, ayırım túrkiy tilli shayırlar óz ana tilinde emes, al parsı tilinde qosıq jazıwdı maqul kórgenligi sebepli túrkiy tildiń bay hám sheksiz imkánıyatların bilmegenin, onnan paydalana almawın kórsetiw edi.

Alisher Nawayınıń bul miyneti til bilimindegi úlken jańalıq bolıp, onda dúnya til biliminde dáslepki ret tuwısqan bolmaǵan tiller bir-birine salıstırılmalı baǵdarda úyrenilgen. Durıs, Nawayınıń bul miyneti dóretilmesten burın jazılǵan ayırım sózlikler, grammatikalıq miynetlerde tildegi belgili qubılıstı túsindiriw ushın eki tildi salıstırıp tájiriybesi bar edi. Biraq tipologiyalıq jaqtan basqa-basqa tillik seymalardı kiretuǵın tiller salıstırılıp úyrenilmegen edi. Nawayı óz miyneti arqalı til bilimindegi usı boslıqtı toltırdı. Túrkiy hám parsı tilin óz-ara salıstırıp leksika-semantikalıq, fonetikalıq, morfologiyalıq kóz qarastan bayanlaydı. Ol eki tildi salıstırar eken, til birlikleriniń stillik qollanıwı, sózdiń teksttegi ornı, tıńlawshıǵa tásiri máselelerine de toqtaladı.

4.3. «Muhokamatu-l-luǵatayn» miynetiniń Parij nusqası

Ol óziniń bul miynetinde tillerdiń payda bolıwı tuwralı pikirlerin bayanlap, insandı til arqalı bárshe tirishilik dúnyasınıń gúltajı etip jarattı,-dep jazadı. Nawayınıń kórsetiwinshe, sóz gáwhar, onıń dáryası kewil. Kewil sonday bir orın bolıp, onda mayda hám úlken mániler toplanǵan. Sóz dúri kewilden sózge sheshen adam tilinde tısqarıǵa shıǵadı, onıń bahası óziniń dárejesine qaray abıroyǵa erisedi. Nawayı insan tilin haywan hám quslardıń seslerinen ózgeshelenetuǵın parqın kórsetip «Insan máni hám tildiń iyesi. Máni sózler arqalı sáwlelenedi, sózlerden máni ańlanadı»-dep jazadı. Dúnya tilleri ishinde arab tili óziniń názikililigi, kórkemlik tásirliligi menen ajıralıp turatuǵının kórsetip ótedi. Bunnan soń úsh til bar. Túrkiy, parsı hám hind tilleri Nuw payǵambardıń úsh ulı- Efas, Som hám Homǵa barıp tireledi. Topan suwınan aman qalǵan Nuw payǵambar Efas degen balasın-Abu türk dep atadı-onı

Qıtayğa jiberdi, Som degen balasın Abu-Furs dedi-onı Iran-Turanga hákim qıldı, Xom degen balasın Abu-Hind dep atadı, onı Hindistanga jiberdi. Túrkiy, parsı hám hind tilleri sol úshewiniń áwladları ortasında tarqaldı-dep jazadı.

Nawayı eki tildi salıstırmalı úyreniwde tiykarǵı dıqqattı, fonologiyalıq yarusta parsı tilinde ushıraspaytuǵın túrkiy tildiń ózine tán seslerine, semantikalıq yarusta názik mánili háreket halatların ańlatatuǵın feyiller, olardıń mazmunǵa tásiiri, sinonim, omonimlerdiń kórkem ádebiyattaǵı stilistikalıq xızmeti, sózlerdiń kóp mániligi, sonday-aq, túrkiy atamalarınń júdá baylıǵı sıyaqlı lingvistikalıq belgilerine awdaradı.

Nawayı túrkiy tildiń seslik ózgeshelikleri tuwralı bılay jazadı: Til sesin «ún» dep ataydı. Seske baylanıslı jıńishke ún (inçka ün), kúshli ún (biyik ün) sózlerin qollanadı. Onıń shıǵarmaları tilinde singarmonizm nızamı turaqlı saqlanǵan: aldamaq, qıstamaq, yalınmaq, indämäk, örtänmäk. Nawayı tilinde til artı, juwan (a) cesi menen birge til ortası jıńishke (á) dawıslısı basqa-basqa fonemalar sıpatında jumsalǵan.

Túrkiy tilleriniń tariyxıy fonetikasına baylanıslı bildirgen pikirleri bahalı. Ol a, á, e o, ó, ı, i, u, ú sesleriniń hár túrli artikulyaciyası nátiyjesinde sózdiń mánilik ózgeriske ushıraytuǵının atap ótedi. «Ot» hám «ót» sózlerinde bir sestiniń ózgeriwi menen sózdiń mánisiniń ózgeretuǵının atap ótedi: «ot»-jandırırwshı nárse, ót-ótiw mánisin ańlatadı,- dep jazadı. Jáne de «tor» dep oqılsa «awshılar torı», «tur» dep oqılsa «qus qonaqlaytuǵın aǵash», «tór» delinse «úydiń tóri», «túr» dep oqılsa «esikti túrmek» degen máni ańlatılatuǵının kórsetedi.

Nawayı túrkiy tildiń sóz baylıǵı, túrkiy tildiń stilistikalıq qolaylılıǵın kórsetiw máqsetinde parsı tilinde sınarı joq júz feyil sózdi mısálǵa keltiredi. Topqapı hám Parij nusqalarında toqsan toǵız, al Sulaymaniya hám Budapesht nusqalarında júz feyil sóz berilgen: ChIMDILAMAK. Sonday-aq avtor sinonimlerdiń stillik ózgesheliklerine dıqqat awdaradı: «sıqtamaq», «yıǵlamsınmaq», «ıńramaq», «yıǵlamaq», «ókirmek», «ıshqırmaq» sózleriniń konteksttegi mánilerin kórsetedi. Sózlerdiń kóp mániligin kórsetedi: túrkler «kók» sózin bir neshe mánide qollanadı. Birishiden, «kók» dep «aspan»dı ataydı jáne «kók»-tigiwde qollanadı, kóklep tigiw, kók-boyaw, jáne kók-kók shóp h.t.b.

Parsı tiline salıstırǵanda túrkiy tilde sózlerdiń bay ekenligin kórsetip, parsılar kóplegen túrkiy sózlerin qollanadı dep jazadı: Máselen, azıq-awqatlıq zatlardan «qaymaq», «qatlama», «bulamaq-bılamıq», «qurut», «qımız», «súzma» sózlerin parsılar túrkshe aytadı.

Nawayı túrkiy tilge tán ózgesheliklerdi ańlatatuǵın ayırım morfologiyalıq qubılıslar tuwralı sóz etedi. Bunda bir sóz eki adamnıń birlesip islegen is-háreketin ańlatadı: arz qilishmaq, qarshilashmaq, sher aytishmaq. Parsısha jazıwshılar bul paydadan mahrumdur,-dep jazadı. Sonday-aq, avtor bazı sózlerdiń sońına hámel yamasa kásipti bildiriw ushın -chı//chi qosımtası qosıladı. Bul da parsıy tilde joq, bálki olar hám túrkshe aytadı,-dep jazadı: cuwchı, nayzachı, quschı, qoruqchı, tamǵachı, kemachi, qoychı, qazchı, turnachı, kiyikchi. «Qarawıl, yasawıl, bákawıl, shıǵawıl» sózlerinde jumsalǵan «wıl» qosımtasında parsı tilinde joq. «Qıshlaq, yaylaq, awlaq, quslaq» usaǵan sózlerde jumsalatuǵın «laq» affiksinde parsılar túrkiy tili menen aytadı»,-dep jazadı.

Alisher Nawayı «túrkiy tilde usınday náziklikler kóp, búgingi kúnge shekem hesh kim bular jóninde pikir júritpegenligi sebepli jasırın halda qalıp kelgen. Túrktiń ónersiz, biyshara, xosh peyil jigitleri ańsatlıqtı gózlep, parsı tilinde qosıq jazıw menen shuǵıllanıw kelgen. Haqıyqatında bolsa bul tilde sonshama keńlik hám maydanında jazıqlıq tabılǵanlıǵınan eger kisi jaqsı oylansa hám pikir júrice, bul tilde tez ayta alıw, gózzal nárseler jazıw, qosıqlar jaratıw hám shıraylı hikayalar dóretiw ańsatıraq boladı. Túrkiy tildiń tolıqlıǵı usınshama dáliller menen tastıyıqlangannan keyin bul xalıq arasınan shıqqan talantlı adamlar qábiylet hám talantların óz tilleri turǵanda, basqa til menen júzege shıǵarmaqlıqları hám iske salmawları kerek. Eger hár eki tilde aytıwǵa qábiyletleri bolsa óz tillerinde kóbirek hám basqa tilde (parsı) azıraq ayca bolar edi. Eger arttırıp jibermekshi bolsa hár eki tilde teń aycalar edi»-dep jazadı.

«Muhakamatu-l-luǵatayn» miynetiniń sońǵı bóliminde shayır óziniń jaslıq waqıtlarında parsı tilinde shıǵarma jazıwǵa qızıǵıwshılıǵı kúshli bolǵanlıǵın bildiredi: bu kamina ele jaslıq shaǵımda, awız qutıshasınan azǵana gáwhar kórine baslap, ol gáwhar ele nazm (poeziya) jibine dizile almaǵan payıtlarda, kewil

dáryasınan nazm jibine dizilgen gáwharlar yosh háreketi menen awız jaǵalıqlarına keliwdi qáledi, lekin joqarıda ayılǵan qaǵıydaǵa muwapıq meyil parsışaǵa boldı. Biraq túsiniw jasına qádem qoyılǵanda túrk sózleri ústinde pikir júrgiziw lazım kórildi. Bul jaǵdayda sonday bir álem payda boldı, ol on segiz miń álemnen artıǵıraq edi. Ol jerdiń aspanı aspanıń toǵızınshı qabatınan da biyikirek. Ol jerde pazıylet hám biyiklik ǵáziyesi ushırastı. Onıń merwertleri juldızlar gáwharınan da jaltıraqıraq, bir shámenzar jolıqtı, onıń gülleri aspan juldızlarınan kóre ashılǵanıraq, bul ǵáziyne hám shámenzardıń adam balasınıń ayaǵı basılmaǵan hám qımbat bahalı nárseleri basqalardıń qolı tiyiwden saqlanǵan edi. Biraq ǵáziyesiniń jılanı qanxor hám shámenzarınıń tikeniniń san-sanaǵı joq edi.

Qıyalıma keldi, túrkiy shayırlar bul jılanlardıń nayzasınan qorqıp, bul ǵáziyeden ráhátlene almay ótken eken hám kewilime sonday tuwıldı, misli poeziyanıń güldáste baylawshıları bul tikenler shanslılıwınan qáwiplenip, bul shámenzardan güldi qolǵa kirgize almay jol tutqan edi.

4.4. «Muhokamatu-l-luǵatayn» miynetiniń Budapesht nusqası

«Bul jolda biziń himmetimiz joqarı, yoshımız batır hám dáwjürek bolǵanı ushın ótip kete almadıq. Ol álemniń átirapında shayırlıq áskerleri hújimge kiristi hám ol aspanıń hawasında qıyal qusı joqarı párwaz etti, ol ǵáziyeniń qımbat bahalı taslarınan kewil sarayı teńsiz qımbatlı merwertler aldı. Kewil gül teriwshisi ol shámenzardaǵı güllerden sansız xosh iyisli güller terip qoynına saldı», -dep jazadı Alisher Nawayı.

«Bul alınǵan sawǵalar arqalı kewil toqlıǵı támiyinlengennen keyin güller ashıla basladı. Solay etip, «Balalıq qızıqlıqları», «Jigitliktiń qımbatlıǵı», «Orta jas ájayıbatları», «G'arrılık paydaları» shıǵarmaları dóretildi. Bul tórt toplamdı tamamlanımnan soń «Eamsa»nıń pánjesine pánje urıppan. «Eamsa»nı jazıp bolǵanımnan keyin, qıyalımnıń dúnya gezer atın pachalar tariyxı dáshtine qaray shawıppan. Solay etip «Zubdatu-t-tawarix»tı (Tariyx juwmaqları) jazıp pachalardıń ólgen atın bul tiriklik suwı menen juwıppan», -dep jazadı ullı shayı.

«Muhakamatu-l-luġatayn» miynetiniń sońǵı bóliminde Alisher Nawayı «Shayırlardıń toplamlarınan men oqıp úyrenbegen toplam júdá az. Íshqı hám dárt qáwiminiń sárkardası Xısrav Dexlawiydiń toplamı ashıqlıqta dárt hám zarlanıwdan ibarat, kúyiw-janıw jolin ol tarqattı, Ğafız Sheraziydiń taza ruwhtan nıshan beriwshi nápesinen shıqqan názik sózlerin oqıdım, ustazım Abdurahman Jamiydiń jan baǵıshlawshı shıǵarmaların oqıǵanman. Onıń hár bir ġázzeli alla taalanıń sózi sıyaqlı ilahiy, hár bir risalası payǵambardıń hádisindey joqarı dárejeli hám ornı bálent. Onıń shıǵarmalarında joqarı da atı atalǵan eki ázizdiń káramatlı sóziniń dámi bar», - dep jazadı.

Nawayı sonday-aq, túrkiy tilde shıǵarma dóretken Sakkakiy, Ğaydar Xorezmiy, Ataiy, Muqimiy, Gadaiy kibi shayırlardı tilge aladı. «Lekin-dep jazadı ol-joqarıda ayılǵan parsı shayırları qarsısına shıǵa alatuǵın, jalǵız Lutfiyden basqa kisi payda bolmadı. Pachalar ishinen sultan Babırdan basqa hesh qaysısı poeziyalıq shıǵarmalar jazbadı,-dep atap ótedi.

Nawayı óz shıǵarmasınıń sońında «türk xalqınıń sóz ustaları aldında ullı wazıypanı orınladım. Bunıń menen olar parsıǵóy shayırlardıń túrkiy tilde dóretilgen shıǵarmalar tuwralı bildirgen eskertiw hám kemsitiwlerinen qutıldı», -dep jazadı. Ulıwma juwmaqlastırıp aytqanda, sheriyať mülkiniń sultanı Alisher Nawayınıń «Muhakamatu-l-luġatayn» shıǵarması túrkiy til biliminiń tariyxında ayrıqsha ornı bar miynetlerdiń biri. Ol túrkiy tildi parsı tili menen salıstırıp, onıń parsı tilinen tómen emesligin, kerisinshe bay til ekenligin kórsetti hám kórkem sóz sheberlerin túrkiy tilde shıǵarma dóretiwe ruwxlandırdı.

Tákırarlaw ushın sorawlar

1. Praga lingvistikalıq dógeregi kimniń baslaması menen shólkemlestirildi?
2. V.Matezius til sistemasın izertlewde tiykarǵı dıqqattı qaysı aspektke qaratadı?
3. Praga lingvistikalıq dóreginiń wákilleri kimler?

4. Praga lingvistikalıq dógeregi wákilleri ózleriniń lingvistikalıq koncepciyaların qalıplestiriwde qaysı ilimpazlardıń táliymatların, ideyaların bassılıqqa aldı?

5. Praga lingvistikalıq dógereginiń til bilimine qosqan jańalıqları nelerden ibarat?

Ádebiyatlar

1. Amirova T.A., Olxovikov B.A., Rojdestvenskiy Yu.V. Ocherki po istorii lingvistiki.- M., 1975.

2. Berezin F.M. Istoriya lingvisticheskix uchenii.-M., 1975.

3. Berezin F.M. Ocherki po istorii yazıkoznaniya v Rossii.- M., 1969.

4. Zvegincev V.A. Istoriya yazıkoznaniya XÍX i XX vv. ch.1, -M, 1960.

5. Koduxov V.I., Vvedenie v yazıkoznanie. –M., 1979.

ÓZ BETÍNSHE TAPSÍRMALARÍ

- 1 Til hám oylaw
- 2 Til hám sóylew
- 3 Til biliminiń basqa ilimler menen baylanısı. Til bilimi hám ádebiyattanıw
- 4 Til bilimi hám tariyx
- 5 Til bilimi hám filosofiya
- 6 Til bilimi hám logika
- 7 Til bilimi hám psixologiya
- 8 Til bilimi hám geografiya
- 9 Til bilimi hám fiziologiya
- 10 Til bilimi hám akustika
- 11 Til bilimi hám medicina
- 12 Til bilimi hám matematika
- 13 Til bilimi hám semiotika
- 14 Tildiń tańbalıq sıpatı
- 15 Grammatikalıq máni bildiriw usılları
- 16 Tildiń anıqlaması hám muǵdarı
- 17 Til hám basqa da qatnas quralları
- 18 Tildiń strukturalıq hám sistemalıq sıpatı
- 19 Jazba tańbalardıń túrleri
- 20 Ayırım eski álipbelerdiń tariyxı
- 21 Transkripciya hám transliteraciya
- 22 Tillerdiń qalıplesiwi hám rawajlanıwı
- 23 Til paradigmatika hám sintagmatikası
- 24 Ámeliy (prikladnoy) lingvistika
- 25 Ulıwma til biliminde fonetikanıń rawajlanıwı
- 26 Ulıwma til biliminde lesikologiyanıń rawajlanıwı
- 27 Ulıwma til biliminde semasiologiyanıń rawajlanıwı

- 28 Uluwma til biliminde frazeologiyaniń rawajlanıwı
- 29 Uluwma til biliminde terminologiya máseleleri
- 30 Uluwma til biliminde grammatikaniń rawajlanıwı
- 31 Áyyemgi hind til bilimi
- 32 Áyyemgi Grek til bilimi
- 33 Aristoteldiń miynetlerinde til bilimi máseleleriniń sáwleleniwi
- 34 Áyyemgi Qıtay til bilimi
- 35 Aleksandriyalı grammatistler mektebi
- 36 Orta ásirlerdegi Evropa lingvistikası
- 37 Orta ásirlerdegi arab til bilimi
- 38 Orta ásirlerdegi Orta Aziya lingvistikası. Abu Nasır Farabiy
- 39 Abu Rayxan Beruniy
- 40 XIII-XIV ásirlerdegi Qıpshaq oǵuz estelikleri

ASSÍMENT TAPSÍRMALARI

1. Amerika deskriptivizminde morfemalıq segmentlerdi identifikaciyalaw principiari kim tárepinen usınıs etildi?

*A. Z.Xarris B. Charlz Friz S. Charlz Xokket D. L.Blumfild

2. Morfemalardı identifikaciyalaw degende ne túsiniledi?

A. morfemalardı belgili bir klasslarǵa ajıratıw

*B. allamorflardı belgili bir toparǵa jámlestiriw

S. morflardı fonemalar dizbegine ajıratıw

D. morfemanı supersegmentlik qubılıslardan ajıratıw

3. Tómendegilerdiń qaysı biri «morfologiya sózlerdi izertleydi» dep jazadı?

A. B.Blok B. Ch.Xokket *S. Yu.Nayd D. L.Blumfild

4. Amerika deskriptivizm wákillerinen qaysıları máni faktorın esapqa almay morfemalardı izertlewdiń múmkin emesligin bildiredi?

A. Yudjin Nayd, B.Blok, Dj.Treyger

B. Ch.Fegelin, Z.Xarris, B.Blok

*S. Ch.Friz, Kennet li Payk, G.Glison

D. Ch.Xokket, B.Blok, G.Glison

5. Qaysı teoriyanıń payda bolıwı morfemanı sintaksistiń tiykarǵı birliǵi sıpatında qarawǵa bolmaytuǵınılıǵın kórsetti?

*A. Noam Xomskiydiń transformaciyalıq teoriiyası

B. Glossematika teoriiyasınıń matematikalıq logika metodi

S. L.Elmislevtiń realizaciya teoriiyası

D. L.Blumfildtiń substituciya teoriiyası

6. «Dástúriy lingvistika tildiń tábiyatın izertlemeydi, al tildiń psixologiyalıq, sociallıq, fiziologiyalıq, tariyxıy kórinislerin úyrenedi. Haqıyqıy til bilimi tildiń ishki hám turaqlı elementleri arasındaqı qatnaslardı izertlewi tiyis» degen pikirler qaysı mektep wákıllerine tiyisli?

- A. Amerika deskriptivizm aǵımı B. Praga lingvistikalıq mektebi
*S. Kopenhagen strukturalizm mektebi D. Vena logikalıq mektebi

7. Glossematika teoriyasınıń filosofiyalıq tiykarı -bolıp esaplanadı.

- *A. logikalıq pozitivizm B. simvolikalıq logika
S. logikalıq empirizm D. matematikalıq logika

8. – tildi til birlikleriniń materiallıq tábiyatınan abstrakciyalanǵan qatnaslar sisteması sıpatında túsinedi.

- *A. logikalıq pozitivizm B. simvolikalıq logika
S. logikalıq empirizm D. matematikalıq logika

9. Ferinand de Sossyur: tańba- ses hám túsiniń birliginen ibarat dep sanaydı, al L.Elmslev: tilde tańba menen ańlatılmaytuǵın mayda birlikler jasaydı.dıń kombinaciyası tańbaǵa jańa máni beredi. Ol neni tańbaǵa jańa máni beredi dep esaplaǵan?

- A. idioma B. nomema *S. figura D. fonema

10. Glossematika teoriyası wákılleri tildi lingvistikalıq analizlewde qaysı metotqa tiykarlandı?

- A. salıstırmalı analiz metodu *B. ulıwmalıqtan jekelikke (deduktiv)
S. substituciya metodu D. transformaciya

11. Glossematikler qollanǵan qaysı metod sáwleleniw hám sáwlelendiriw planında figuralardı óz-ara almastırıp qollanıw tiykarında birlikler hám olardıń invariantların anıqlaydı?

- *A. kommutaciya metodu B. realizaciya metodu
S. substituciya metodu D. dedukciya metodu

12. L.Elmslev glossematikanın birden-bir izertlew obekti retinde qaysı birlikti kórsetedi?

- A. morfema B. substanciya hám forma *S. tekst D. sóz

13. Interpedenciya – degen ne?

- *A. eki tárepleme gárezli baylanıs
B. bir tárepleme gárezli baylanıs
S. erkin óz ara baylanıs
D. til elementleri arasındadı gárezsiz baylanıslar

14. L.Elmslev tekst elementleri arasındadı baylanıslardıń qanday tiplerin kórsetedi?

- A. norma, uzus, sxema
*B. interpedenciya, determinaciya, konstellyaciya
S. alternaciya, determinaciya, konvergenciya
D. intonaciya, substanciya, abstrakciya

15. Til belgili bir sociallıq kollektivte qabıl etilgen kónlikpeler jıynağı bolıp tabıladı. Bul kózqarastan qarağanda tilbolıp tabıladı.

- A. norma B. sxema *S. uzus D. sóylew xızmeti

16. Praga mektebiniń lingvistikalıq koncepciyasınıń ózgesheligi?

- A. Olar tildi sxema retinde qarap, hár bir individtiń sóylew xızmetin kórsetedi.
B. Olar tildiń dáslepki basqıshların izertlewdi áhmiyetli dep esaplaydı, diaxroniyalıq metodtı baslı orıńa shığardı.

*S. Olar tildi strukturalıq xarakterge iye dep, tildi funkcional-strukturalıq izertlew princibin hám sinxroniyalıq izertlewdi baslı orıńa shığardı.

D. Olar salıstırmalı metod penen genetikalıq jaqtan tuwısqan tillerdi salıstırıw princibin baslı orınǵa qoydı.

17. V.Matezius sinxroniya menen diaxroniyanıń tıǵız baylanıslı ekenligin kórsetip, tillerdi salıstırıp izertlewde qaysı metodtı usındı?

- *A. analitikalıq salıstırıw metodi
- B. transformaciyalıq – generativlik
- S. funkcionallıq analiz metodi
- D. salıstırmalı tariyxıy metod

18. Tómendegilerden qaysı miynetti XX ásirdeń birinshi fonologiyalıq enciklopediyası dep ataw múmkin?

- A. «Fonologiyalıq bayanlaw ushın qollanba» (1935)
- *B. «Fonologiya tiykarları»(1939)
- S. «Orıs tiliniń fonologiyalıq sisteması»(1934)
- D. «Ulıwma grammatika principi» (1928)

19. Praga mektebi wákilleri «lingvistikalıq nominaciya teoriiyası» degen termindi qollanıp, onda qaysı til birliklerin izertlewdi usınıs etti?

- A. morfonologiyalıq birliklerdi
- B. tekst, gáp, sóz dizbeklerin
- *S. sóz hám turaqlı sóz dizbeklerin
- D. gáptiń aktual aǵzaların

20. Transformaciya qanday metod?

A. analitikalıq salıstırıw tiykarında tuwısqan hám tuwısqan bolmaǵan tillerdi óz-ara salıstırıp izertlewshi metod.

B. hár qıylı xalıqlardıń belgili bir aymaqta uzaq jasawı nátiyjesinde tillik qatnaslardıń áste aqırın jaqınlasıwındaǵı tillik ózgesheliklerin anıqlaw metodi.

*S. tiykarǵı sóz jasaw úlgilerin ózgeriw jolı menen tildiń ekinshi dárejeli strukturaların payda etiw metodı.

D. teksttiń elementleri arasındaǵı óz-ara gárezli hám gárezsiz baylanıslardı izertlew metodı.

21. Taksomaniya bul-

*A. tillerdi klassifikaciyalawda bir yamasa hár túrli tillerdegi uqsas qubılıslardı óz-ara salıstırıw

B. berilgen til birliginiń gezlesiwı múmkin bolǵan barlıq kontekstlerdiń jıynaǵı

S. bir-birine salıstırıwshı til birlikleriniń óz-ara uqsaslıq hám ayırmashılıq belgileriniń jıynaǵı

D. til birlikleriniń qarama-qarsı qoyılıwı arqalı onıń tiykarǵı hám qosımsha belgilerin anıqlaw

22. Distribuciya bul-.....?

A. tillerdi klassifikaciyalawda bir yamasa hár túrli tillerdegi uqsas qubılıslardı óz-ara salıstırıw

*B. berilgen til birliginiń gezlesiwı múmkin bolǵan barlıq kontekstlerdiń jıynaǵı

S. bir-birine salıstırıwshı til birlikleriniń óz-ara uqsaslıq hám ayırmashılıq belgileriniń jıynaǵı

D. til birlikleriniń qarama-qarsı qoyılıwı arqalı onıń tiykarǵı hám qosımsha belgilerin anıqlaw

23. Qaysı ilimpazdı XX ásirdeń aqırındaǵı til biliminiń reformatorı dep ataw jaǵdayları da ushırasqan?

A. Z.Xarris B. V.Matezius *S. Noam Xomskiy D.F.de Sossyur

24. N.Xomskiydiń lingvistikalıq koncepciyasınıń birinshi versiyasınıń kórsetiń?

*A. Transformaciyalıq dóreliw grammatikası

B. Gáptiń semantikalıq interpretaciyası

S. Sintaksislik teoriyanıń aspektleri

D. Til hám oylaw

25. Interpretaciya Xomskiy táliymatına kóre qanday túsiniq?

A. Belgili bir simvollarđın jıynağı

B. Tiykarđı belgilerdiń qosımsha belgilerge ótiw processı

*S. Belgili bir máselege túsiniq beriw

D. Hár qıylı birliklerdiń aralasıp birigiw nátiyjesi

26. Por-Royal grammatikasınıń tásirinde payda bolđan miynetler?

*A. Klod Byufe “Francuz grammatikasi ”

B. Mare “Francuz grammatikasi ocherkleri”

S. Danjo “Grammatikalıq ocherk”

D. Ya. Grimm ”Nemis grammatikasi”

27. Tildiń payda bolıwında sociallıq kelisim hám tańlaqlıq teoriyasın usınđan ilimpaz?

*A. J.Russo B. I.Gerder

S. G.Leybnińc D. Nuare

28. Tildiń payda bolıwınıń S.L.Nuare (1829-1889) usınđan teoriyası?

*A. Miynet shawqımı

B. Tańlaqlıq teoriyası

S. Seslik eliklew teoriyası

D. Sociallıq kelisim teoriyası

29. Salıstırmalı-tariyxıy metoddıń tiykarın salıwshı?

*A. Avgust Shleyxer

B. Lomonosov

S. F.Bopp

D. Antuan Arno

30. Til biliminde birinshi ret “hind-evropa tilleri” terminin qollangan ilimpaz?

A. Rasmus Rask

*B. F.Bopp

S. Ya.Grimm

D. A.X.Vostokov

31. Rasmus Rasktiń eń tiykarǵı salıstırmalı izertlewı qaysı qatarda berilgen?

A. Hindlerdiń danalıǵı hám tili tuwralı

B. Nemis tili grammatikası

*S. Island tiliniń payda bolıwı yamasa Eski arqa tili boyınsha izertlew

D. Tómeni nemis tilin úyreniwge kirisiw

32. Nemis tilindegi ablaut qubılısın izertlegen kórnekli ilimpaz?

A. Vostokov

B. F.Bopp

S. Rasmus Rask

*D. Ya.Grimm

33. Salıstırmalı-tariyxıy til biliminiń tiykarın salıwshılardıń ishinde xalıqtıń awızeki sóylew tilin izertlewge úlken itibar bergen ilimpaz?

*A. Ya.Grimm. Nemis grammatikası

B. Rask.Island tiliniń payda bolıwı

S. F.Bopp.Hind-Evropa tillerindegi feyildiń sepleniwi

D. Vostokov.Slavyan tili tuwralı pikir júrgiziw

34. A.X.Vostokovtiń qaysı miynetinde slavyan tilleriniń rawajlanıwınıń úsh basqıshı kórsetilgen?

*A. Slavyan tili tuwralı pikir júrgiziw

B. Nemis grammatikası

S. Shirkew-slavyan tiliniń grammatikası

D. Shirkew-slavyan tiliniń sózligi Shirkew-slavyan tiliniń sózligi

35. Til bilimindegi romantizmiń aǵımınıń wákilleri?

*A. F. Shlegel, A. Shlegel, Ya. Grimm, Gerder

B. Kunn, Benfey, Kurcius

S. Bopp, Rask, Grimm

D. Brugman, Leskin, Ostgof

36. A. Shleyxerdiń naturalistik kóz-qarasları bayanlangan miyneti?

*A. Darvin teoriiyası hám til tuwralı ilim

B. Shirkew slavyan tiliniń morfologiyası

S. Litov tilin úyreniw boyınsha qollanba

D. Nemis tili

37. Yogann Shmidtiniń “tolqın teoriiyası” nıń mánisi?

*A. Tildegi sózler tolqın kibi bir tilden ekinshi tilge aǵıp ótedi.

B. Til bir daraqtıń shaqaları sıpatında kem-kem rawajlanadı

S. Til biliminde tańlaqlıq teoriiyasına tiykar saldı

D. Til organizm sıpatında

38. Kanttıń antinomiya tuwralı táliymatın til bilimine qollangán ilimpaz?

*A. V. Gumboldt

B. F. Bopp

S. A. Shleyxer

D. A. Shlegel

39. V. Gumboldttıń til filosofiyası bayanlangan tiykarǵı miyneti?

*A. Yava atawındaǵı Kavi tili tuwralı

- B. Grammatikalıq formalardıń payda bolıwı
- S. Mámleketiń huqıqıy shegerası tuwralı
- D. Grammatikalıq formalardıń tábiyatı hám qıtay tili tuwralı

40. Psixologiyalıq aǵım wákilleri qaysı qatarda berilgen?

- *A. Shteyntal, Vundt, Lacsarus
- B. Rask, Vostokov, Grimm
- S. Dionisiy Frakiiskiy, Anolloniy Diskol
- D. Antuan Arno, Klod Lanslo

41. Shteyntal menen Lacsarus 1860-jılı shólkemlestirgen psixologiyalıq aǵımınǵa jurnalıń ataması?

- *A. Til bilimi hám etnikalıq psixologiya
- B. Psixologiya hám til bilimi
- S. Grammatika, logika hám psixologiya
- D. Til organizmi

42. Jas grammatisler aǵımı wákilleri qaysı qatarda berilgen?

- *A. Leskin, Ostgof, Brugman, Paul
- B. Antuan Arno, Klod Lanslo
- S. Varron, Stilo, Donata
- D. F.Bopp, Rask, Grimm

43. Jas grammatislerdiń manifesti qaysı miynette bildirilgen?

- *A. Hind-Evropa tillerin morfologiyalıq izertlew
- B. Til tariyxı máseleleri
- S. Tildi izertlewdiń tiykarǵı máseleleri
- D. Tildi úyreniwge kirisiw

44. “Tildiń tariyxıy rawajlanıwı tuwralı maǵlıwmatlarǵa iye bolmay turıp til tuwralı tıyanaqlı pikir aytıw maǵan ulıwma túsiniksiz”. Bul pikirdi bildirgen jas grammatist?

- *A. G.Paul
- B. A.Shleyxer
- S. Ya.Grimm
- D. K.Brugman

45. Boduen-de-Kurtene qaysı lingvistikalıq mekteptiń tiykarın salıwshı esaplanadı?

- *A. Kazan
- B. Leipcig
- S. Praga
- D. Moskva

46. Til biliminde fonema teoriyasın dóretken, fonologiyaniń ilim sıpatında qalıplesiwine tiykar salǵan ilimpaz?

- *A. Boduen-de- Kurtene
- B. A.Potebnya
- S. A.Vostokov
- D. F.Fortunatov

47. Boduende Kurteneniń magistrlik dissertaciyasınıń atı?

- *A. XÍV ásirge shekemgi eski polyak tili haqqında
- B. Til haqqında ilim ocherki
- S. Rezyan sóylemifonetikasın izertlew tájiriybesi
- D. Antropofonika

48. F.F.Fortunatov tiykarın salǵan lingvistikalıq mektep?

- *A. Moskva

- B. Jeneva
- S. Kopengagen
- D. Yel

49. Sóz dizbegi tuwralı táliymattı dóretken ilimpaz?

- *A. F.Fortunatov
- B. Boduen de Kurtene
- S. Krushevskiy
- D. A.Shaxmatov

50. «Fortunatov-Sossyur nızamı» nıń mánisi?

- *A. Páttiń sońğı buwıńǵa qaray jıljımalı bolatuǵını tuwralı nızam
- B. Tildiń sociallıq tárepinen izertlewge itibar beriwi
- S. Sóz dizbegi tuwralı táliymat
- D. Sóz formaları tuwralı nızam

51. A.A.Shaxmatovtıń bir hám eki sostavlı gáppler tuwralı koncepciyası bayanlangan miyneti?

- *A. Orıs tiliniń sintaksisi
- B. Salıstırmalı morfologiya
- S. Házirgi orıs ádebiy tiliniń ocherki.
- D. Baltik tillerindegi seplik formaları tariyxı máselesine

52. Ferdinand-de Sossyur tiykarın salǵan lingvistikalıq mektep?

- *A. Jeneva lingvistikalıq mektebi
- B. Romantizm aǵımı
- S. Leipciǵ mektebi
- D. Kazan mektebi

53. Sossyurdiń lingvistikalıq koncepciyaları bayanlangan tiykarǵı miyneti?

- *A. Ulywma lingvistika kursı
- B. Orıs tili sintaksisi ocherkleri
- S. Hind-evropa tillerindegi eski dawıslılar sisteması boyınsha izertlew
- D. Salıstırmalı morfologiya

54. Til sóylew hám sóylew xızmetin bir-birinen ajıratıp úyreniwdi usınan ilimpaz?

- *A. Sossyur
- B. Potebnya
- S. F.Bopp
- D. Fortunatov

55. Francuz lingvistikasındaǵı sociologiyalıq aǵımın kórnekli wákilleri?

- *A. Antuan Meye, Vandries
- B. Brugman, Paul, Ostgof
- S. Fortunatov, Shaxmatov
- D. Boduende Kurtene, Krushevskiy

56. Antuan Meyeniń lingvistikalıq kóz-qaraslarınıń qalıplesiwine tásir jasaǵan ilimpazlar?

- *A. Konttıń pozitivizmi, Dyurkgeymniń sociologiyası
- B. Shaxmatovtıń bir hám eki sostavlı gápler tuwralı izertlewi
- S. Fortunatovtıń sóz dizbegi tuwralı táliymatı
- D. Boduen-de Kurteneniń fonema teoriyası

57. Til biliminde «Sózler hám zatlar» mektebiniń tiykarın salǵan ilimpaz?

- *A. Gugo Shuxardt
- B. Karl Brugman
- S. Ferdinand-de Sossyur
- D. F.Fortunatov

58. Til biliminde substrat teoriyasınıń tiykarın salıwshı hám onıń miyneti?

- A. Askoli. «Til bilimi boyınsha xatlar»
- B. Bartoli. Italiyanıń lingvistikalıq atlası
- S. Pizani. Geolingvistika.
- D. Jileron. Franciyanıń lingvistikalıq atlası

59. Til biliminde yafetikalıq teoriyanı usınǵan ilimpaz?

- *A. N.Y.Marr
- B. N.Trubetskoy
- S. F.I.Buslaev
- D. Krushevskiy

60. 1933-1950-jılları Rossiya Ilimler Akademiyasınıń oylaw hám til institutı direktorı lawazımında islegen ilimpaz?

- *A. I.I.Meshaninov
- B. L.V.Sherba
- S. E.D.Polivanov
- D. N.Y.Marr

61. Sankt-Peterburgte fonologiyalıq dógerekti qalıplestirgen ilimpazlar?

- *A. L.V.Sherba, Zinder, Bernshteyn
- B. A.A. Potebnya, Vostokov
- S. Trubetskoy, Matezius
- D. A.Reformackiy, Avanesov, Kuznecov

62. L.V.Sherbanıń fonologiyalıq koncepciyası bayanlangan miyneti?

- *A. Shıǵıs lujic sóylemi
- B. Til qubılıslarınıń úsh aspekti hám til bilimindegi eksperiment haqqında
- S. Orıs tilindegi dawıslılardıń sapalıq hám sanlıq qatnası

D. Oris tilindegi sóz shaqapları haqqında

63. V.Vinogradovtıń ilimiy-dóretiwshilik xızmetiniń tiykarǵı baǵdarları?

*A. Leksikologiya, frazeologiya, stilistika

B. Salıstırmalı-tariyxıy til bilimi

S. Tariyxıy morfologiya

D. Fonema teoriya, sintagma

64. “Psixolingvistika” terminin birinshi mártebe qollanǵan kim?

*A. N. Pronko

B. Sh. Osgud

S. D. Keroll

D. K. Xall

65. Praga lingvistikalıq dógeregi wákilleri?

*A. Matezius, Trubetskoy, Yakobson

B. Paul, Brugman, Delbryuk

S. Fortunatov, Shaxmatov

D. Sherba, Zinder, Matuseevich

66. Praga mektebiniń izertlew baǵdarları?

*A. Til strukturası hám funkcional lingvistika

B. Sintagma teoriyasın tereń izertlew

S. Sóz dizbegi, formalar tuwralı táliymat

D. Til strukturası hám funkcional lingvistika

67. N.S.Trubetskoydıń XX ásirdeń birinshi fonologiyalıq enciklopediyası dep atalatuǵın miyneti?

*A. Fonologiya tiykarları

B. Oris tiliniń morfologiyalıq sisteması

- S. Yel mektebi
- D. Kopengagen mektebi

68. Luy Elmslev tiykarın salǵan lingvistikalıq mektep?

- *A. Kopengagen mektebi
- B. Kazan mektebi
- S. Praga mektebi
- D. Yel mektebi

69. Logika-matematikalıq modellestiriwdiń úlgisi..?

- *A. L.Elmslevtiń metodikası
- B. F.Bopptiń metodikası
- S. Sossyurdiń sociologiyalıq táliymatı
- D. Por-Royal grammatikası

70. Amerika strukturalizimniń tiykarǵı wákilleri?

- *A. Boas, Sepir, Blumfild
- B. Matezius, Trubeckoy
- S. Brendal, Uldall, Elmslev
- D. Brendal, Uldall

71. Eduard Sepirdiń etnolingvistikalıqkóz-qarasları bayanlangan miynetleri?

- *A. Til. Lingvistikanıń ilimdegi ornı
- B. Amerika indeecleriniń tili boyınsha qollanba
- S. Metalingvistika
- D. Til, oylaw hám real turmıs

72. L.Blumfildtiń táliymatı bayanlangan tiykarǵı miyneti?

- *A. Til
- B. Uhwma lingvistika kursı

S. Til haqqında ilim ushın birneshe postulatlar

D. Metalingvistika

73. Lingvistikanıń obekti-tekst, onıń bólekleri-segment, fon hám morflar bolıp tabıladı-dep esaplaytuǵın lingvistikalıq mektep?

*A. Amerika strukturalizmi

B. Praga mektebi

S. Jeneva mektebi

D. Kopenhagen mektebi

74. Amerika strukturalizimindegi Yel mektebi wákilleri qaysı qatarda berilgen?

*A. Blumfeld, Xarris, Xokket

B. Boduen de-Kurtene Krushevskiy

S. Fortunatov, Shaxmatov

D. Sherba, Zinder

75. Amerika strukturalizmindegi Enn-Anbor toparı wákilleri?

*A. Payk, Friz, Nayd

B. Brugman, Paul, Ostgof

S. Sosyur, Meye

D. Brendal, sElmslev

76. Transformaciyalıq – generativlik grammatikalıq izertlew júrgizgen ilimpaz?

*A. N.Xomskiy

B. Gumboldt

S. Sosyur

D. N.Y.Marr

77. Adamlardıń telofonda sóylesiwini izertlew obekti etip alǵan amerikalı ilimpaz?

*A. Sh.Friz

B. Sh.Xokket

S. Boas

D. Z.Xarris

78. Francuz funkcional lingvistikasınıń wákili?

*A. Andre Martine

B. Matezius

S. Antuan Arno

D. Antuan Meye

79. F. de Sossyurdıń 21 jasında járiyalaǵan miynetini?

*A. Hind-Evropa tillerindegi eski dawıslılar sisteması boyınsha izertlew

B. Ulıwma lingvistika kursı

S. Orıs tiliniń sintaksisi

D. Házirgi rus ádebiy tiliniń ocherki

80. F. de Sossyur tildi úyreniwdi neshe aspektke ajıratadı?

*A. 2

B. 4

S. 3

D. 5

81. F. de Sossyur neshinshi jılı Hind-Evropa til bilimi hám sanskrit tili boyınsha professor boldı?

*A. 1986

B. 1907

S. 1912

D. 1905

82. F. de Sossyurdıń lingvistikalıq teoriyasınıń filosofiyalıq tiykarı qaysı ilimpazdıń kóz-qarasları menen sáykes keledi?

*A. O.Kont

B. F.Bopp

S. R.Shor

D. V.Gumboldt

83. Tillik qubılıslardıń potentsiallıǵı tuwralı miynetiniń avtorı kim?

*A. V.Matezius

B. B.Trnka

S. N.S.Trubeckoy

D. B.Gavranek

84. Sintaksis problemaların izertlewge arnalǵan V.Mateziustiń miynetin tabıń?

*A. Gáptiń aktual aǵzaları haqqındaǵı máselege

B. Salıstırmalı fonologiyaniń wazıypaları

S. Til qubılıslarınıńush aspekti hám til bilimindegi eksperiment haqqında

D. Qabatlasqan sesler ham olardıń til sistemasındaǵı ornı

85. Tómendegilerden A.Meyege tiyisli miynetti tabıń?

*A. Tariyxıy til bilimindegi salsıstırmalı metod

B. Rus tiliniń morfologiyalıq sisteması

S. Fonologiya tiykarları

D. Gáptiń aktual aǵzaları haqqındaǵı máselege

86. Til biliminde neolingvistika aǵım sıpatında qashan qalıplesti?

*A. XX ásirdeń 20-jılları

B. XX ásirdeń aqırında

S. XX ásirdeń ortalarında

D. XX ásirdeń 60-jıllarında

87. Neolingvistikaǵa kirisiw miynetiniń avtorı?

*A. M.Bartoli

B. J.Jileron

S. Djulio Bertoni

D. E.Edmoni

88. Biziń ásirimiz tildi tek bayanlap beriwdi emes, al onı túsindiriwdi talap etedi;
... Neolingvist ushın til – bul estetikalıq sáwleleniwdiń, kóz-qaraslardıń jıynaǵı...

Bul pikirler qaysı neolingvistke tiyisli?

*A. Dj.Bonfante

B. M.Bartoli

S. G.Asloli

D. Dj.Bertoni

89. Nemis lingvistikalıq atlasınıń 6 tomlıǵı kim tárepinen járiyalandı?

*A. F.Brede

B. E.Edmoni

S. M.Bartoli

D. J.Jileron

90. Geolingvistika hám Hind-Evropa tili miynetiniń avtorı kim?

*A. V.Pizani

B. G.Askoli

S. F.Vrede

D. M.Bartoli

91. Tómendegilerden G.Askolige tiyisli miynetti tabıń.

A. Neolingvistika poziciyası

*B. Til bilimi boyınsha xatlar

S. Roman tilleriniń ajıralıwı

D. Franciyanıń lingvistikalıq atlası

92. Tómendegilerden M.Bortolige tiyisli miynetti tabıń?

*A. Neolingvistika poziciyası

B. Franciyadaǵı til hám mádeniyat

S. Italyanıń lingvistikalıq atlası

D. Ulıwma lingvistika tiykarları

93. Amerika strukturalizmindegi Enn-Anbor toparı wákilleri?

*A. Payk, Friz, Nayd

B. Brugman, Paul, Ostgof

S. Sossyur, Meye

D. Brendal, Elmslev

94. Lingvistikalıq analizlewdiń deskriptiv metodı Z. Xarristiń qaysı miynetinde bayanlangan?

*A. “Struktural lingvistika metodı”

B. Brendal, Elmslev

S. “Grammatikalıq bayanlawdıń yeki modeli”

D. “Fonologiya boyınsha qollanba”

95. Adamzat tariyxındaǵı eń áyyemgi piktografiyalıq jazıw biziń eramızǵa shekemgi 4000-jılları qay jerde payda bolǵan?

*A. Egipette

B. Vavilonda

S. Indiyada

D. Shumerde

96. Hind til bilimindegi Veda yesteliklerinińúshinshi toparına kiretuǵın qaysı estelikte fonetika hám orfoepiya máseleleri sóz etilgen?

*A. Shiksha esteliginde

B. Vyakarana esteliginde

S. Shxanda esteliginde

D. Nirukta esteliginde

97. Veda estelikleriniń úshinshi toparına kiretuǵın Nirukta esteliginde til biliminiń qaysı tarawları haqqında sóz etilgen?

*A. Etimologiya hám leksika máseleleri

B. Fonetika hám orfoepiya máseleleri

S. Sintaksis máseleleri

D. Grammatika máseleleri

98. Qıtay til biliminde qaysı ilimpaz at qoyıw, atama teoriyasın qáliplestirdi?

*A. Konfuciy

B. Syu Chán

S. Lyu Tsi

D. Yan Tsyun

99. Tómenдеgi berilgen qıtay til bilimindegi qaysı estelik 19-tematikalıq topardı bólingen?

*A. Erya

B. Fanyan

S. Shimin

D. Shoben czechi

100. Yapon til biliminiń tiykarın salıwshı kim?

*A. Keytyu

B. Fudziara Ina

S. Katori Naxiko

D. Motoori Norinaga

QADAĞALAW SORAWLARÍ

1. A`yyemgi grek filosof-lingvistleri
2. Tu`rkiy xalıqlarda kanonlıq til qaysı til?
3. Evropa xalıqları ushın kanonlıq til qaysı til?
4. Arablarda jazıw qashannan baslandı?
5. «Al kitab» shıg`armasının` avtorı kim?
6. «Devonu lug`at-it turk» kimnin` shıg`arması?
7. «Tu`rk tillerinin` so`zligi» qashan jazılg`an?
8. XVII-XVIII a`sir ko`rnekli lingvistleri
9. Salıstırmalı-tariyxıy til bilimi wa`killeri
10. Tiller tipologiyalıq jaqtan qalay bo`linedi?
11. Ferdinand de Sossyur qanday mektep wa`kili?
12. Gugo SHuxardt qaysı mektep wa`kili?
13. «Zatlar menen so`zler» degen miynet kimdiki?
14. Naturalistlik yamasa biologiyalıq ko`z-qarastın` wa`kili kim?
15. Psixologiyalıq ko`z-qarastın` wa`kili kim?
16. Jas grammatikalıq bag`ıttın` wa`kili kim?
17. Ferdinand de Sossyurdin` qanday miynetleri bar?
18. Ferdinand de Sossyur tildin` qanday qubılıs dep sanag`an?
19. Ferdinand de Sossyurdin` til menen solewge bildirgen pikiri.
20. Strukturalizm mektebinin` wa`killeri
21. «Til tuwralı jan`a ilim» mektebinin` tiykarın salıwshı kim?
22. Yafet Marrdın` pikiri?
23. «Yafet» teoriyası qaysı da`wirge shekem hu`kim su`rdi?
24. A`yyemgi Hind til biliminin` qaysı tarawları ko`birek rawajlang`an?
25. Til sistemasına kiriwshi elementlerdi analiz qılıw ha`m sotsiallıq funktsiyaların u`yreniw ushın qaysı metod qollanıladı?
26. Analitik formag`a ta`n qa`siyetti tabın`.

27. «Frantsuz tili fonetikasi» miynetinin` avtorı kim?
28. N.S.Trubetskoy, L.Elmslev, E.Sepir qaysı mektep wa`killeri ekenligin izbe-iz anıqlan`.
29. Onomatopeya teoriyası - bul ...
30. A`yyemgi grek til biliminin` grammatikalıq da`wiri ...
31. Nominalizm ta`liymatı ...
32. Psixologizm, shteyntalshılıq mazmung`a qurılğ`an fonemalar haqqındag`ı teoriya kimgе tiyisli?
33. Tildegi forma elementleri ...
34. «Grammatika o`neri» miynetinin` avtorı?
35. Til bilimine en` jaqın pa`nler?
36. Til qanday qubılıs?
37. Distributsiya - ... ?
38. «Til da`slep kaletik yamasa qol tili formasında payda boldı»- degen pikir kimgе tiyisli?
39. So`zge ta`n qa`siyetler?
40. Til ha`diyselerin anıqlan`
41. Til qanday qubılıs?
42. Til menen so`ylewdin` qatnası qanday?
43. Til menen oylawdın` qatnası qanday?
44. Ma`ni degenimiz ne?
45. Semiotika degenimiz ne?
46. Semiotika termini qashannan baslap ilimge engizildi?
47. Lingvistikalıq semiotika neni izertleydi?
48. Tan`ba degen ne?
49. Grafikalıq tan`balarg`a qaysılar jatadı?
50. Tildin` sisteması menen qurılıs ortasında qatnas qanday?

GLOSSARIY

Sanskrit tili. Áyyemgi hindlerdiń ádebiy tili.

Prakrit tili. Áyyemgi hindlerdiń sóylew tili

Agglyutinativ tiller. Bul topardaǵı tillerdiń baslı belgisi-grammatikalıq mánilerdi bildiretuǵın formalar (affiksler) túbirden keyin jalǵanadı. Kóbinshe grammatikalıq formalardıń hárbiri bir grammatikalıq máni bildiredi hám bir neshe forma birinen soń biri shıńjır tárizli jalǵana beredi.

Flektiv tiller. Flektiv tiller qatarına indoevropa tilleri (worus, ingliz, nemis, latin, parsı, tájik, afgan hám t.b.) hám semit tiller (arab, aramey, evrey hám basqa) kiredi. Flektiv tillerde grammatikalıq máni túbirdiń quramındaǵı seslik wózgerisler (ishki fleksiya) arqalı da (worus tilinde *okno-okon*; arab tilinde *kitap-kitap, kitub-kitaplar*), affiksacya usılı arqalı da (*oxotnik-oxotnika, oxotniku, oxotnikom*) ańlatıladı.

Polisintetikalıq tiller. Bunday tiller qatarına amerika indeecleriniń tilleri, paleoaziya tilleri, (itelmen, chukot, koryak, nivx, yukagir tilleri) kiredi. Basqa tiptegi tillerde (flektiv, agglyutinativ, túbir tiller) gáp arqalı beriletuǵın uǵım bul tillerde kóp sostavlı sóz arqalı bildiriledi.

Túbir (qosımtasız) tiller. Túbir tillerdi qosımtasız tiller dep te, daralawshı (izoliruyushiy) tiller dep te ataydı.

Tillerdiń geneologiyalıq klassifikaciyası tillerdiń hám ol tillerde sóylewshı xalıqlardıń tariyxıy táǵdiri menen tikkeley baylanıslı bolıp, ol leksikalıq hám fonetikalıq, onnan keyin barıp grammatikalıq salıstırıwları qamtıydı hám tillerdiń tuwısqanlıq baylanısın anıqlaydı.

Tillerdiń tipologiyalıq klassifikaciyası tillerdiń strukturalıq-sistemalıq ayırqshalıqlarına hám tiykarınan grammatikalıq, ásirese morfologiyalıq ózshgesheliklerine súyenedi.

Substrat aborigen hám basıp alıwshılar tiliniń shatısıwınıń (aralısıwınıń) nátiyjesinde payda boladı. Jeńgen til jeńilgen tilden sózlerdi, ayırım seslerdi hám morfemalardı qabıl etedi.

Tańlaq teoriiyası. Bul teoriya boyınsha aylanadaǵı zatlar hám qubılıslar menen tanısqanda algashqı adamlar ózleriniń qatnasın hám sezimlerin eriksiz shıǵarǵan tańlanıw sesleri arqalı bildirgen.

Sociallıq kelisim teoriiyası boyınsha algashqı adamlar sózlerdi ózara kelisip tańlap alǵan hám usınnan til kelip shıqqan.

Sintagma. Sóylewdegi baylanıstıń eń ápiwayı hám baslanǵısh forması bolǵan eki aǵzanıń sintaksislik qatnası. Sintagma eki hám onnan da kóp sózlerdi birlestirip, gápte mánilik-sintaksislik birlikti támiyinleydi.

Semiotika turmıstıń barlıq tarawlarında qollanılatuǵın tańbalar sistemasın izertleydi.

Tildiń kommunikativlik xızmeti. Tildiń qatnas quralı bolıw qásiyeti. wonıń kommunikativlik xızmeti dep ataladı.

Tildiń ekspressivlik xızmeti. Tildiń woydı qalıplestiriw, jariqqa shıǵarıw, adamnıń psixikalıq jaǵdayın, kewil kúyi menen ishki sezimlerin ańlatıw qásiyeti wonıń ekspressivlik xızmeti boladı.

Fonetika. Fonetika tildiń seslik tárepın, tildiń máni shıǵarıwshı birlikleri bolǵan sózlerdegi, morfemalardaǵı seslerdiń jumsalıwın izertleydi. Anıǵıraq aytqanda, seslerdiń jumsalıwı hám yesitiliwi tildiń seslik quramı hám sisteması, túrli seslik nızamlar hám wolardıń rawajlanıwı haqqındaǵı til biliminiń ayrıqsha bir tarawı fonetika bolıp sanaladı. Sonday-aq buwın, pát, intonaciya til sesleri menen ajıralmas baylanıslı.

Sóylew aktı bul yeki tárepli qubılıs bolıp tabıladı. Birinshisi — aytıw; yekinshisi — qabil yetiw menen yesitkendi túsiniw. Sóylewdiń jazba túrinde sóylew aktı sáykes jazıwdı hám woqıwdı wóz ishine qamtıydı

Uluwma fonetika pútkil adamzat tiline yamasa bir topar dúnya tillerine uluwmalıq sıpatqa iye bolǵan lingvistikalıq qubılıslardı izertleydi.

Subyektivlik metod. Ádette sóylew aǵzalarınıń háreketin jay baqlaw arqalı yamasa yesitiw arqalı túrli seslik qubılıslardı biliwge háreket yetiledi. Bulay yetip jay baqlaw júrgiziw subyektivlik metod tiykarında boladı.

Obyektivlik metod degennen biz fonetikada qollanılauǵın túrli eksperimentlerdi túsinemiz. Eksperimentallıq fonetikada seslik qubılıslar túrli instrumentlerdiń járdeminde izertlenedi hám jay qulaq penen yesitiw múmkin bolmaǵan, sóylew aǵzalarınıń háreketindegi subyektiv baqlaw arqalı ańǵarmaytuǵın biraq sóylew procesinde obyektiv wómir súretuǵın kóp ǵana seslik qubılıslardı anıqlawǵa boladı.

Fonetikanıń anatomiyalıq-fiziologiyalıq aspektinde sóylew aǵzalarınıń qurılısı hám wolardıń xızmeti sóz yetiledi.

Akcentologiya. Til biliminde sózlik pátti izertleytuǵın taraw akcentologiya dep ataladı.

Grafema. Háripler, sanlar, irkilis belgiler, sonday-aq jazıwda jumsalatuǵın basqa da tańbalar jazıwdıń quralları (inventarlar) bolıp sanaladı. Jazıwda jumsalatuǵın hár bir tańba jazıw sistemasınıń bir elementin quraydı. Wol jazba tekste mudamı tákirarlanıp wotıradı. Mine, usınday tańbalar til biliminde grafema dep ataladı.

Allografemalar. Grafemalar jazıwda túrli variantlarda jumsaladı. Bul varyantlar allografemalar dep ataladı

Piktografiyalıq jazıw. Jazıwdıń tariyxında yeń áyyemgi jazıw riktografiyalıq jazıw bolıp, wonı súwret jazıwı dep te ataydı. Piktografiyalıq jazıwdıń úlgileri arxeologlar hám etnograflar tárepinen izlep tabılıp, wolar tasqa, súyekke, jaydıń diywallarına woyıp jazılǵan boladı. Piktogrammalarda sheklengen haldaǵı túsinipler tutası menen bildiriledi.

Ídeografiyalıq jazıw. Jazıwdıń bul túriniń payda bolıwı piktografiyalıq jazıwdan keyingi dáwirge tuwra keledi. Piktografiyalıq jazıwda tańbalar (súwretler) wózleri bildiretuǵın túsiniplerdi tikkeley ańlatıp, kórsetip turatuǵın bolsa, ideografiyalıq jazıwda tańbalar yendi túsiniplerdiń simvolı, shártli belgisi retinde jumsaladı.

Sillabografiyalıq jazıw. Jazıwdıń taǵı bir túri **sillabografiyalıq** jazıw bolıp, bunday jazıwda hár bir buwın ayrıqsha tańba menen belgilenedi. Solay yetip shártli tańbalar wolar ańlatatuǵın sózdiń seslik tárepine jaqınlasadı. Sillabografiyalıq jazıw úlgisine Hindistanda qollanılauǵın divanagar jazıwı, sonday-aq tibet, efiop jazıwları

jatadı. Sillabografiyalıq jazıwların qatarına Qıtay, Yapon ieroglif jazıwları da kiredi.

Fonografiyalıq (seslik) jazıw. Jazıwdıń yeń jetlisen túri **fonografiyalıq** (seslik) jazıw. Bul awızeki janlı sóylew tiline yeń jaqın bolıp tabıladı. Bul jazıw arqalı sózlerdiń fonetikalıq (seslik) quramı, grammatikalıq qurılısı anıq ańlatıladı. Sonlıqtan da seslik jazıw menen jazılǵan tekstti lingvistikalıq analiz jasaw múmkin boladı.

Grafika uluwma jazıw degen mánide jumsaladı. Bul túsiniń wózine jazıwda jumsalatuǵın barlıq shártli tańbalardı, sonıń ishinde álipbeni (alfavitti) de jámlestiredi

Transkripsiya. Ímla ilimiy ádebiyatlarda orfografiya dep atalıp, wol máni ańlatıwshı birliklerdiń, bárinen de burın morfemalardıń hám sózlerdiń, sonday-aq sóz dizbegi menen gáplerdiń jazılıw qádeleriniń jıynaǵı dep anıqlama beriledi.

Transliteraciya. Bir grafikikalıq sistemadaǵı tillerdiń ayırım sózlerin basqa bir grafikikalıq sistemaǵa iye bolǵan tillerdiń jazıwında qollanıw transliteraciya arqalı boladı.

Leksikologiya — til haqqındaǵı ilimniń tildiń sózlik quramın (leksikasın) izertleytuǵın ayırıqsha bir tarawı. Tildiń leksikasınıń wózi sózlerden hám sóylewde sózler sıyaqlı xızmet atqaratuǵın turaqlı sóz dizbeklerinen turadı.

Uluwma leksikologiyada tildiń leksika-semantikalıq sisteması, tillik birlikler wortasında sózdiń tutqan wornı, sózge tán tiykarǵı belgiler, sóz benen túsiniń wortasındaǵı qarım-qatnas, sózdiń leksikalıq hám grammatikalıq mánileri sıyaqlı uluwmalıq máseleler, al jeke leksikologiyada jeke bir tildiń leksikalıq ayırıqshalıqları sóz yetiledi.

Jeke leksikologiya bir tildiń leksikalıq quramın rawajlanıwshı qubılıs retinde tariyxıy kózqarastan yamasa belgili bir dáwirdegi, mäselen, házirgi dáwirdegi kórinisi kózqarasınan qarawı múmkin.

Etimologiya sózlerdiń payda bolıw tórkinin, wolardıń yeń dáslepki mánisin anıqlaydı.

Semaseologiya sózlerdiń mánisi, semantikası menen wol mánilerdiń wózgeriske ushıraw jolların izertleydi.

Onomaseologiya. Bunda tildiń ataw (ańlatıw) quralları menen wonıń sózlik quramı, zatlar menen qubılıslardıń bulay atalıw sebepleri úyreniledi.

Onomastika. Menshikli atamalar úyreniledi.

Antroponimika. Adam atların izertleydi.

Toponimika geografıyalıq atamaları izertleydi.

Frazeologiya. Turaqlı sóz dizbekleri leksikologıyanıń frazeologiya degen tarawında izertlenedi.

Monosemiya. Til biliminde sózlerdiń bir mánililigin monosemiya dep ataydı.

Polisemiya. Sózlerdiń kóp mániligi til biliminde polisemiya dep ataladı.

Terminologiyalıq leksika - ilim, texnika, óndiris hám t.b. tarawlardıń tiykarǵı hám áhmiyetli túsiniqlerin bildiretuǵın til leksikasınıń úlken bir qatlamı. Belgili bir tarawdı úyreniwshiler sol tarawdıń terminologiyalıq leksikasın tereń bilgende ǵana maman qánige bolıp jetilisiwi múmkin.

Frazeologiya termini til biliminde eki mánide jumsaladı. Birinshiden, turaqlı sóz dizbekleri tuwralı ilim, ekinshiden, turaqlı sóz dizbekleriniń jıynaǵı degen mánilerde jumsaladı

Frazeologiyalıq dizbek erkin mánidei sıńarı (sózi) menen sheklengen, bekitilgen mánidegi sıńarlarınıń (sózleriniń) dizbeklesiwinen jasalıp, qurastırılıwlı, tayın halında ushırasadı.

Frazeologiyalıq birlik. Frazeologiyalıq birlik te frazeologiyalıq ótlesiw sıyaqlı tilde tayın turǵan bólinbeytuǵın bir pútin birlik bolıp tabıladı. Olardıń ayırmashılıǵı frazeologiyalıq ótlesiwdiń tutas mánisi onı qurastırıwshı sıńarlarınıń mánisine hesh qanday baylanısı bolmaydı.

Frazeologiyalıq ótlesiw. Semantikalıq hám qurılısı jaǵınan eń turaqlı tutas mánisi sıńarlarınıń mánilerine hesh qanday baylanıs-paytuǵın frazeologizmler toparı frazeologiyalıq ótlesiwler delinedi.

Leksikografiya leksikologiya iliminiń nátiyjelerine súyenedi. Hár qıylı sózlikler dóretiwdiń nátiyjelerin ilimiy jaqtan tallaw arqalı, sózlikler dúziwdiń eń jaqsı úlgilerin endiriw arqalı, sózlerdiń semantikalıq mánilerin toparlarǵa bóliwde

semoseologiyaniń jetiskenliklerinen paydalanıw arqalı leksikologiya óz teoriyaların dóreledi hám jetilistirip baradı

Grammatikalıq sózlikte sózlerge tolıq grammatikalıq sıpatlama beriledi. Bunday sózliklerde sózlerdiń bóleklerge bóliniwi hám sóz jasalıwı (derivaciyası) haqqında, sózlerdiń sóz dizbeginde, kontekste jumsalıwı haqqında maǵlıwmat beriledi.

Etimologiyalıq sózlikte belgili bir tildegi sózlerdiń kelip shıǵıwı, olardıń eń dáslepki mánileri hám seslik dúzilisi haqqında maǵluwmat beriledi. Etimologiyalıq sózlikte anaw ya mınaw sózdiń kelip shıǵıwın anıqlawda tuwısqan tillerdegi sáykes sózler salıstırıladı.

Tariyxıy sózliklerdiń ayırımlarında sáykes tildiń tariyxında jazıp qaldırılǵan jazba estelikler tiykarında hár bir sózdiń yamasa olardıń geypara mánileriniń evolyuciyası beriledi.

Salıstırmalı sózliklerde tuwısqan tillerdegi ortaǵ túbirles sózler beriledi. Bunda sózlerdiń usaslıǵı kórsetiliwi menen birge ayırmashılıqları da ańlanadı. Tillerdiń tuwıslıǵın, jaqınlıqların dálillewde salıstırmaalı sózlikler ilimge bahalı maǵluwmatlar beredi.

Qosımta jalǵanıw usılı (affiksaciya). O'tken temada ayıl-ǵanıday-aq, qosımtalar túbirge jalǵana otırıp túrli grammatikalıq mániler ańlatadı. Grammatikalıq máni bildiriwdiń bul usılı eń ónimli usıl bolıp tabıladı.

Íshki fleksiya usılı. Dúnya tillerinde sóz jasawdıń ónimli usıl-larınıń biri ishki fleksiya usılı boladı. Túbirdiń fonemalıq quramın ózgertiw menen grammatikalıq máni ańlatıw ishki fleksiya delinedi.

Juplasıw usılı (reduplikaciya). Sózlerdi juplastırıp, tákirarlap aytıw kópshilik tillerde ushırasadı. Bul leksika-grammatikalıq máni bildiriwdiń ayrıqsha bir usılı bolıp sanaladı. Bunday qubılıstıń baslaması retinde ayırım buwınlardıń tákirarlanıwın kórsetiwge boladı.

Birigiw usılı. Eki túbirdiń birigip, bir mánisti ańlatıwınan birikken sózler jasaladı. Sózlerdiń birigiwinen grammatikalıq máni emes, al leksikalıq máni anıq bilinip turadı

Kómekshi sózler usılı. Sózlerdiń orın tártibi, kómekshi sózler, pát leksikalıq máni bildiriw menen birge grammatikalıq mánini de ańlatadı. Sonlıqtan olardı da grammatikalıq máni ańlatıw usıllarına jatqarıwǵa boladı.

ÁDEBIYATLAR DIZIMI

1. Amirova T.A., Olxovikov B.A., Rojdestvenskiy Yu.V. Ocherki po istorii lingvistiki.- M., 1975.
2. Axmanova O.S. O psixolingvistike.-M., 1957.
3. Berezin F.M. Istoriya lingvisticheskix uchenii.-M., 1975.
4. Berezin F.M. Ocherki po istorii yazıkoznaniya v Rossii.- M., 1969.
5. Boduen de Kurtene. Nikolay Krushevskiy, ego jizn i nauchnie trudi. T. 1, -M., 1963.
6. Boduen de Kurtene. Vvedenie v yazıkovedenie.-SPb., 1914.
7. Boduen de Kurtene. I.A. Izbrannie trudi po obshemu yazıkoznaniyu.T. 1., -M., 1963.
8. Boduen de Kurtene. Nekotorie obshie zamechaniya o yazıkovedenii i yazıke. // V.kn. Xrestomatiya po istorii yazıkoznaniya XÍX-XX vv. -M., 1956.
9. Bogorodickiy V.A. Kurs sravnitelnoy grammatiki indoevropeyskix yazıkov. -Kazan., 1890.
10. Bonfante Dj. Poziciya neolingvistiki.-M., 1960.
11. Brendal V. Strukturnaya lingvistika. // V.kn. Xrestomatiya po istorii yazıkoznaniya XÍX-XX vv. -M., 1956.
12. Vandries J.Yazık. Perevod s franc.-M., 1937.
13. Delbryuk B. Vvedenie v izuchenie yazıka. //v.kn.S.K. Bulich. Ocherk... -SPb., 1904.
14. Desheriev Yu.D. Socialnaya lingvistika.-M., 1977.
15. Jirmunskiy V.M. Vvedenie v sravnitelno-istoricheskoe izuchenie germanskix yazıkov. -M-L., 1964.
16. Zvegincev V.A. Istoriya yazıkoznaniya XÍX i XX vv. ch.1, -M, 1960.
17. Krushevskiy N.V. Ob analogii i narodnoy etimologii, «Russkiy filologicheskiiy vestnik», -1879, t.ÍÍ., №3-4.
18. Krushevskiy N.V. Ocherk nauki o yazıke. -Kazan., 1883.

19. Leontev A.A. Obshelingvisticheskie vzglyady I.A. Boduen-de Kurtene// VYa, 1959, №6.
20. Leontev A.A. Psixolingvistika.-M., 1967.
21. Meye A. Vvedenie v sravnitelnoe izuchenie indoevropeyskix yazikov. -M-L., 1938.
22. Meye A. Vnutrennyaya struktura yazika.-M.,1972.
23. Meye A. Sravnitelnyy metod v istoricheskom yazikoznani. Per.s franc.-M., 1954.
24. Ostgof G., Brugman K. Predislovie k knige «Morfologicheskie issledovaniya v oblasti indoevropeyskix yazikov». // V.kn. Xrestomatiya po istorii yazikoznaniya XIX-XX vv. -M., 1956.
25. Paul G. Principy istorii yazika. -M., 1960.
26. Pizani V. Etimologiya. -M., 1956.
27. Porjezinskiy V.K. Vvedenie v yazikovedenie.-M., 1907.
28. Porjezinskiy V.K. Konspekt lektsii po sravnitelnoy grammatike indoevropeyskix yazikov. -M., 1910. (litograf. izd.)
29. Porjezinskiy V.K. Ocherk sravnitelnoy fonetiki drevneindiyskogo, grecheskogo, latinskogo i staroslavlyanskogo yazikov.-M., 1912.
30. Slyusareva N.A. Kriticheskiy analiz problem vnutrenney lingvistiki v koncepcii F.de. Sossyura. Avtoref. dokt. diss. -M., 1970.
31. Slyusareva N.A. Teoriya F. de Sossyura v svete sovremennoy lingvistiki. -M., 1975.
32. Sossyur F. Kurs obshey lingvistiki.-M., 1933.
33. Tomsen V. Istoriya yazikovedeniya do konca XIX v. -M., 1938.
34. Fortunatov F.F. Izbrannie trudy. T. 1-2., -M., 1956-1957.
35. Fortunatov F.F. Sravnitel'naya fonetika indoevropeyskix yazikov. Lektsii, chitaniye v 1901-1902 gg.-M., 1902.
36. Fortunatov F.F. Sravnitelnoe yazikovedenie. Kurs lektsiy chitaniy v 1891-1892 gg.-M., 1892, (lit.izd).

37. Fortunatov F.F. Sravnitelnoe yazikovedenie. Lekcii, chitanie v 1879-1888, 1897-1998, 1899-1900.-M., 1900.
38. Fossler K. Pozitivizm i idealizm v yazikoznani. // V.kn. Xrestomatiya po istorii yazikoznaniya XIX-XX vv. -M., 1956.
39. Fossler K. Grammaticheskie i psixologicheskie formi v yazike. //V kn. «Problemi literaturnoy formi». -L., 1928.
40. Chemojanov N.S. Problemi socialnoy lingvistiki v sovremennom yazikoznani// Novoe v lingvistike. vip. VII. -M., 1968.
41. Shaxmatov A.A. Istoricheskaya morfologiya russkogo yazika. -M., 1957.
42. Shaxmatov A.A. Istoriya russkogo yazika. -SPb., 1911.
43. Shaxmatov A.A. Sintaksis russkogo yazika. T.1-2,-L., 1940.
44. Shteyntal G. i Lacarus M. Misli o narodnoy psixologii. -Voronej., 1865.
45. Shuxardt G. Veshi i slova. // -Izbrannie stati po yazikoznaniyu.- M., 1950.
46. Shuxardt G. Izbrannie stati po yazikoznaniyu.-M.,1950.
47. Sherba L.V. O troyakom aspekte yazikovix yavleniy i ob eksperimente v yazikoznaniy.-M., 1960.
48. Yarceva V.N.Problema formi i sodержaniya sintakticheskix edinic v traktovke deskriptivistov i «mentalistov» //-V kn. Voprosi teorii yazika v sovremennoy zarubejnoy lingvistike.-M., 1961.
49. Bartoli M. e Bertoni G. Breviario di neolinguistica, -Modena., 1925.
50. Brugman K. Zum Heutigen Stand der Sprachwissenschaft. -Strassburg., 1885.
51. Brugman K. Und Streitberg W. Zu Fr. Bopps hundertjarigen Geburstage- // Indogermmanischen Sprachen., 1., 1892.
52. Brugman K und Delbruk B. Grundviss der Verleichernder Grammatik der indogermanischen Sprachen. Bd. 1-5. -Strassburg., 1880-1900.
53. Delbruck B. Einleitung in das Sprachtudium. -Leipzig., 1880.
54. Paul H., Prinzipien der Sprachgechiste. -Halle., 1880.

Internet hám Ziyonet saytları

1. <http://elearning.zn.uz>- Elektron talim blogi
2. <http://my.estudy.uz> - masofali wquv tizimi
3. <http://office.microsoft.com/en-us/word-help/create-a-new-document-using-a-template-HA102840145.aspx?CTT=5&origin = HA102809673>
4. <http://office.microsoft.com/ru-ru/word-help/HP010368778.aspx# Toc287271760>
5. <http://pedagog.tdpu.uz> - Respublika pedagogika talim muassasalari portali
6. <http://remontka.pro/start-windows-8/>
7. <http://uz.infocom.uz/2009/12/21/talim-tizimida-keskin-burilishga-sabab-bolgan-4-dastur-haqida/> - Xamidov V.S. Talim tizimida keskin burilishga sabab bwlgan 4 dastur haqida.
8. <http://www8.hp.com/ru/ru/support-topics/windows8-support/start-screen.html>
9. <http://yenka.com>
10. <http://ziyonet.uz> – Ózbekiston Respublikasi axborot-talim portali
11. www.portfolio.bimm.uz - elektron portfolio tizimi
12. bakh.abdik@gmail.com